

Erzurum Şehirleşmesi

ve

Sosyolojik Belirtileri

Z. F. FINDIKOĞLU

Şehir sosyolojisinin tesbit ettiği esaslardan biri şudur : Şehirler ilk safhada “İlk, Evveli — Primaire” denen gruplardan teşekkül ederken arkası sıra “İkinci derecede, tâli — Secondaire” gruplarla aynı cinsten olma durumunu kaybeder, heterojenleşir. Bu gruplar siyasî, iktisadî, kültürel nevi’den olabilir. Köyün, hattâ kasabanın tabii ve kendiliğinden teessüs etmiş *entegrasyon*’u yerine yavaş yavaş ve bazan güçlüklerle iradî bir *entegrasyon* geçecek, bu ameliyeye vasıtalık yapma rolü meslekî ve sosyal teşekkülere düşecektir¹

Köyü zamanla kasaba, sonra da şehir haline getiren faktörler, “Halk Cemiyeti — Folk Society” halinden “Şehri Cemiyeti — Urban Society” durumuna geçmenin tiplerini tâyin etmek, şehirlere kendi hüviyetlerini vermektedir. Bu yeni hüviyet en ziyade belirtilerini ailenin fonksiyonlarından alacak, aile yavaş yavaş yönetici müessese olmaktan çıkacaktır. Ailenin iktisadî ve terbiyevî tesirleri yerine artık aile fertlerinin şahsiyetleri geçmektedir. Pederşahî (Patriarcal) ve Pederî (Paternal) ailenin kanatları altında bulunmayan fert, artık bir şahıs ve bir kişi değil, bir şahsiyet olmağa yöneliyor. Aile efradına birer istihsal faktörü olarak bakılırken durum değişmiştir. Eğer bir sevgi çevresi olarak aralarındaki bağlılık devam ederse bunu da bir kazanç saymalıdır. Dinî âdet ve ibadetlerde, bedii gayelerde ve hattâ eğlencelerde beraberlik çözülmeye yüz tutar. Aile fertleri ayrı ayrı kültür ve meslek teşekküllerine yönelirler. Akla gelmeyen boşanma bundan böyle yavaş yavaş kendisini gösterir. Bu

1) Bk. R. Freedman v.b. : Principles of Sociology, 1951, N. Y. Sf. 419 ve devamı: Kz. Bk. M. Komorovsky : The voluntary associations of urban dwellers, 1946 (American Socio. Revue’nun XI. cildi, Sf. 687).

hal tarafların evlenme müessesesine artık ihtiyaçları olmamasından mıdır? Aslâ! Zira boşanan yine evlenmeyi düşünmektedir. O halde boşanma cereyanının sebebi başkadır ve bu sebep ya tam veya yarı patriyarkal aile büyüğünün anlayışsızlığında, yahut evlilerin aradan geçen zaman içinde şahsiyetleşmesinde gizli bulunmaktadır.

Kısacası Alman sosyologlarının “Cemaat — *Gemeinschaft*” likten “Cemiyet — *Gesellschaft*” liğe, Fransız sosyolojisinde — ki biz daha ziyade Durkheim çığını düşünüyörüz — “Mekanik tesanüt — *Solidarité mécanique*” den “Uzvi tesanüt — *Solidarité organique*”e geçiş ve neticeleri olarak belirttikleri bu ruhi - içtimaî değışmeler, Amerikan içtimaiyatçılarınca yukarıdaki isimlendirmeler — yâni “*Folk Society*” den “*Urban Society*” ye doğru gelişme — şehirleşme ameliyesi esnasında veya sonunda görülen “Davranış - *Behaviour*” ları izaha yaramaktadır.

Bundan önceki bahiste Erzurum şehirleşmesi'nin yalnız bir belirtisine, memleketimizde şimdiye kadar yalnız on şehirde görülen Gecekondu'ların Erzurum'daki durumuna temas etmiştik. Şimdi başka çeşit belirtilerden birkaçını ele alacağız.

— I —

Erzurum Şehirleşmesi ve Sosyal, Mesleki Teşkilatlanma

Sakarya adlı yeni bir Vilâyetin Merkezi olan Adapazarı kazasının şehirleşmesini bir kaç yıl evvel araştırdığımız şehirleşmenin müşahhas belirtilerini mücerretleştiren iki Amerikalı Sosyoloğun müşterek bir *Farklar Cetveli*'ni nakletmiştik². Her şehirleşmeye tatbiki mümkün olan ve aşağıya geçirdiğimiz bu Cetvel'in Erzurum Şehirleşmesi için de bir takım kolaylıklar temin edeceği şüphesizdir. Bilhassa 1919 da bir tek “Dernek” ve “Cemiyet”i — ki Erzurum Kongresi'ni tertip eden Vilâyat - ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti'dir — mevcut iken 1969 da 300'ü aşan sosyal ve meslekî teşekküle kavuşmuş olan Erzurum bakımından aşağıya alınan Cetvel İçtimaî “Başkalaşma - *Différenciation*” tatbikatı için çok elverişli bir şehir alemi teşkil etmektedir. Köy Alemi ile karşılaş-tırmak, mukayeseli köy ve şehir sosyolojisi denemeleri yapmak isteyenlere de kılavuz olabilecek bu cetvel'i buraya geçiriyoruz :

2) Bk. Adapazarı şehirleşmesi, 1966, S. S. S. A. M. yayımı, N. 1, Sf. 21
Adı geçen iki sosyoloğun bu sahada ilk olan ortak eserleri için bk. P. Serikin - C. Zimmerman : *Principles of rural, urban sociology*, 1929, N. Y. Sf. 28.

Farklılıklar	Köy Âlemi	Şehir Âlemi
Meşguliyet	Çiftçiler ve aileleri - Ziraî olmayan meşguliyet azlığı ve ehemmiyetsizliği	Bütün gayriziraî meşguliyetler : Zanaatlar, ticaret, serbest meslekler...
Çevre	Tabiatla doğrudan doğruya temas	Tabiattan uzaklaşma - El imalatı, sınaî muhit...
Hacim	Açık çiftlik hayatı - Küçük ziraî cemaatler.	Şehir cemaati genişliği - Cemaatlilikten cemiyet haline geçiş...
Kesafet	Kesafet ve köylülük arasında menfi korrerlesyon.	Kesafet ve şehirlilik arasında müsbet korrelasyon.
Heterojenlik ve homojenlik	Şehir cemaatine nisbetle daha çok homojen olma - Heterojenlikle menfi korrerlesyon.	Köy cemaatine nisbetle daha çok heterojenlik - Heterojenlikle müsbet korrelasyon.
Farklılaşma	Farklılaşma ve tabakalaşma azlığı - Menfi korrelasyon.	Farklılaşma ve tabakalaşma çokluğu - Müsbet korrelasyon.
Hareketlilik (Mobilite)	Saha, meşguliyet... gibi mobilite şekillerinin şekirlere nisbetle çok daha az entansif olması - Şehre göç çokluğu - Köylülük ve hareketlilik arasında menfi korrelasyon.	Mobilite şekillerinin entansifliği - Yalnız fevkalâde zamanlarda köye göç - Şehirlilik ve hareketlilik arasında müsbet korrelasyon.
Münasebetler	Halkın karşılıklı münasebetlerinde azlık - Az olan ilişkilerde basitlik ve samimilik - İnsan'ın insan olarak sosyal münasebetler ağına girmesi...	Karşılıklı münasebetlerde çokluk - Gayrişahsî, fırsat zuhurunda vâki, kısa müddetli temaslar - Standartlaşmış münasebetler - Formalist davranışlar - İnsan'ın cemiyet'de bir sayı, adres, firma sahibi olması...

Tabii ve beşerî her türlü musibetlere rağmen bu musibet ve felâketlerin arkası sıra "Şenlenme" ve "Şehirleşme" den geri kalmayan Erzurum'un II. Meşrutiyete kadar olan sosyal tarihi boyunca ne gibi teşkilatlanma nünunelerine sahip olduğuna sadece işaret edip geçeceğiz ve konunun araştırmalarını beklediğini söylemekle kalacağız.

Toplanma, cemiyet kurma hürriyetinin bütün "Osmanlı" lara bahşeden II. Kanunu Esasî'den Erzurum'un da faydalandığı şüphesizdir. İlk hususî fikir gazetesi olan "Hadika" da bu hürriyetin iki tezahüründen bahsetmektedir :

1 — Bir “Cemiyet - i Fenniye” nin merasimle açılması¹;

2 — İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “Erzurum Merkezi” nin faaliyete başlaması ve halk için Coğrafya ve Tarih konferansları tertip etmesine ait bir ilân².

Anlaşıldığına göre bu iki haber II. Meşrutiyet Erzurum'unda başlayan sosyal ve meslekî kuruluşların ilk denemeleridir. Acaba 1908 den önceki devrede siyasi veya kültürel başka teşekküller mevcut değil mi idi? 1908 den birkaç yıl önceki Erzurum'da kaynağı Avrupa veya Selânik olan gizli siyasi teşekküller ve bunların yeraltı faaliyetleri ile ilgili belirtileri yok değildir³. Meselâ 1906 daki Erzurum Hürriyet Hareketi Paris'ten idare edilmiştir⁴. XIX. asrın son senelerinde babası Damat Mahmud Celâled-din Paşa ile Fransa'ya firar esen Prens Sabahaddin Beyin kurucusu olduğu “Şahsî Teşebbüs ve Adem - i Merkeziyet Cemiyeti” nin adamı olarak Erzurum'da ticarî faaliyet perdesi altında propagandaya girişen Hüseyin Tosun Beyle, zikri geçen Hürriyet Hareketi arasında sıkı bir alâka vardır. 1908'i hemen takip eden günlerde üçlü bir faaliyetin — ki bunlar “Albayrak” ismini taşıyan Gazete, Matbaa ve ikmektepten ibarettir — ortaya çıkması, Prens Sabahaddin - Hüseyin Tosun hareketinden başka olarak mevcut ve daha ziyade “İttihat ve Terakki Cemiyeti”ne bağlı bir gizli hareketin 1908 den önce mevcudiyetine delil sayılsa yeridir.

İmparatorluğun başka köşelerinde olduğu gibi Erzurum'da da 1908, hür ve iradî teşekküllerin kuruluşlarına sahne olmuş, yalnız 1914 Harbi ile kısmen, 1916 Moskof işgali ile tamamen durakalmış, nihayet 12 Mart 1918 ile yeniden başlamıştı. Konya'dan Süleyman Necati'nin, İstanbul'dan Cevat Dursunoğlu'nun, Suriye'deki esaretten Sıtkı Dursunoğlu'nun, İhtiyat Zabitlikten Hüseyin Areni'nin ve daha başkalarının Erzurum'a dönmeleri teşkilâtçılığa yeni bir canlılık aşılamıştır. İsimlerini saydıklarımızdan ikincisi İstanbul'da “Vilâyat - i Şarkkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliyeye Cemiyeti” ni kuran Diyarbakirli Süleyman Nazif'in ve kurduğu “Cemiyet”in temsilcisi olarak Erzurum'a giden Cevat Dursunoğlu, hemen bu Cemiyet'in Erzurum Şubesini hazırlamıştır. Bir hususi teşekkül ola-

3) Bk. “Hadikat - ül Ahrar, Sayı : 2, 1.11.1908.

4) Erzurum'daki Ermenin cemaatinin de 1908 den çok önce gizli, sonra açık siyasi, bu siyasete yardımcı olan sosyal organizasyonları bulunduğu malûmdur. Bu organizasyonların her üç Moskof istilâsında işgal kuvvetlerine içeriden yardım ettikleri, bir kısmının mensuplarının çekilen Rus orduları ile geri gittikleri, nihayet 1914 Harbinde Taşnak zulümlerine vasıtalık yaptıkları, hattâ 12 Mart 1918 den biraz önceki ay ve haftalarda yalnız başına hakimiyet sürmek sevdasına düştükleri bilinen hakikatlerdendir.

rak bu “Şube” İstilâ’dan kurtulan Erzurum’un ilk siyasi teşekkülü olarak ortaya çıkmıştır⁵.

Erzurum’da Cumhuriyet devrinde vücade getirilen sosyal ve mesleki teşekküllerin ilki ise “Erzurum Muallimler Birliği” dir. Bu birlik birik, öteki orta öğretim mensubu iki kardeş — “Albayrak” Muallimlerinden Dursunbeyzade Müştak Sıtkı ve Cevat Beyler — le kendilerine yardımcı meslekdaşları tarafından kurulmuştur. Bu kuruluş hakkında İstanbul’da neşredilen bir Dergi’de şu satırlar görülmüyordu⁶: “Birlik’i kuranlar arasında iki kardeş zikre değer. Birisi 1912 de felsefe tahsili için Almanya’ya, Jena Üniversitesine gönderilen Cevat Bey, I. Dünya Harbinde askerlik hizmetini ifâ ettikten sonra, Erzurum Kongresini tertip eden teşekkül de çalışmış... Sonra Birlik’in kurulmasına rehberlik etmiştir...” Bu teşekkülün yalnız kültürel hedeflerle kalmayacak mesleki bir iktisadî gaye takip etmesi, o günlerin İstanbul’unda mesleki temsile dayanan yeni bir sosyo-politik doktrinin müdafaacısı, adında dahi bu doktrinin in’ikas ettiren kuvvetli bir Mecmuanın takdir ve teşviklerine meydan vermiş, hattâ bir müddet önce kurdukları, bir nevi Neşriyat Kooperatifi olan “Levazım-i Tedrisiye Şirketi” nin karşılaştığı güçlüklerden ötürü dağılması tehlikesini önlenmesini tavsiye eylemiştir: “...Meslekî uzviyetleri kuvvetlendiren, onların iktisadî hayatıdır. Erzurum Muallimleri bilmelidir ki, (Muallimler Birliği) nin istikbalî vücade getirdikleri Şirket’i müsmir ve müsbet faaliyetine bağlıdır. Binaenaleyh, fesih işini hatırdan geçirmemelidir er. Şirket yaşamalı, daha geniş bir faaliyet sahası dahilinde çalışmalıdır. Erzurum muallimleri, bu suretle gençliğe iktisadî bir terbiye vermeğe muvaffak olurlarsa kendilerini bah-tiyar addetmelidirler⁷.”

Erzurum’un 1919 - 1969 arasındaki şehirleşmesi boyunca iradî ve hür meslek teşekküllerinin kronolojisi, bu kronoloji yanında teşekküllerin işleyişi, sonbuluşu üzerinde durmak, herşeyden önce bol malzemenin elde bulunmasına bağlıdır. Biz yalnız bugünkü resmî makamlar vasıtasıyla

5) Yeni Türkiye’nin temellerini atan “Erzurum Kongresi” ni de hazırladığı için bu Cemiyet sadece bir sosyal teşekkül olarak kalmamıştır. Bu husus “Şube” yi kuran C. Dursunoğlu’nun değerli bir eserinde hikâye edilmektedir. Bk. Millî Mücadelede Erzurum, ?? Ankara.

6) Bk. Ahmet Halil: Erzurum Muallimler Birliği, 1925, “Meslek”, İstanbul, S. 21, Sf. 11. Bu Derginin başka sayılarında “Birlik” ve faaliyetleri hakkında daha etraflı malûmat vardır.

7) Bk. Meslek İktisadiyatı, 1925, “Meslek”, İstanbul, S. 32. Sf. 11.

ele geçirdiğimiz listeler üzerinde durmak suretiyle şehirleşme hareketinin sosyal yönden mühim olan teşekküller belirtisine sadece temas edeceğiz.

Önce şunu söyleyelim : Şehirleşmenin kooperatist ve sendikal teşkilâtlarla ilgili belirtilerini ayrı ayrı ele almış olduğumuz için onlardan bahsetmeyerek bunların dışında kalan içtimâî ve meslekî organizasyonlardan, Cemiyetler Kanununa göre kurulmuş olanlara temas edilecektir. Erzurum Emniyet Müdürlüğünden alınan ve 1963 durumunu tesbit eden listeden takip etmek mümkündür⁸ :

**ERZURUM'DA VİLÂYET MERKEZİ, KAZALAR VE
MERKEZ KAZAYA BAĞLI BUCAK VE KÖYLERDE
FAALİYET GÖSTEREN DERNEKLER
(1919 - 1963)**

DERNEK ÇEŞİTLERİ								
Dini Dernekler	Maarif ve Kültür Dernekleri	Esnaf ve Sanatkar Dernekleri	Spor Dernekleri	Şu be olan Dernekler	Sağlıkla ilgili Dernekler	Yardımlaşma Kalkınma Koruma ve Güzelleştirme D.	Siyasî Dernekler	YEKUN
68	62	42	27	14	1	35	4	253

1963 den bu yana 253 teşekkülün 300'ü geçtiği görülmektedir. Cemiyetler Kanununa göre kurulan bu teşekküllere Şehirleşme - Kooperatifleşme, Şehirleşme - Sendikalaşma arasındaki "Correlation - Karşılıklı münasebet, Korrelasyon" ların mahsulü olan 15 işçi sendikası ile 91 çeşitli kooperatifin ilâve edildiği takdirde elde edilen 359 rakkamı, Sorokin-Zimmerman Cedvelindeki "Şehir Cemiyeti Heterojenliği" nin dikkat çekici bir tatbikatını yapma tecrüsesünü doğuracaktır. Sosyal teşkilât sosyolojisi yönünden böyle bir tecrüsenin tatmini ise istatistiğin "Verdikleri - Les données" ni monografik usulün mahsullerinin bulunmasına bağlı bulunmaktadır. Kanunî yönden tarihi boyunca şehirleşip "Şenlenen",

8) Liste'nin dökümünü Sosyoloji Asistanı Mustafa E. Erkal yapmıştır. Erzurum Emniyet Müdürlüğüne ve Asistan meslekdaşımıza teşekkür ederim.

fakat vakit vakit “şenliksiz” kalan ve 1919 da biricik siyasî teşekkül olarak “Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti” ne sahip bulunan şehrin 50 yıl esnasında çeşitli ve renkli 344 teşekküle başlangıç teşkil ettiği, bize Şehirleşme ile Sosyal Teşekküller arasındaki karşılıklı münasebeti düşünmeğe davet ettiği görülecektir⁹.

— II —

Ş e h i r l e ş m e v e G a z e t e l e ş m e

Bir iskân mahallinin şehirleşmesi, bugünkü sosyal şartlar karşısında tâbir caizse *Gazeteleşme*, *Gazete Sahibi olma* ile müvazi bir hareket olarak görülüyor.

Gerçekten bir beldenin sosyo ojik manâda şehirleşmesini gösteren belirtiler arasında, şehir efkârı umumiyesini aksettiren *Gazete*'ye de yer verilmektedir. Şüphesiz beldenin halk efkârını gazete'nin aksettirmesi mutlak değildir. Tarih boyunca şehirleşen, kalabalıklaşan şehirlerde bir gazete'nin, veya ona benzer bir matbuat'ın mevcudiyeti icap etmez. Nasıl etsin ki, gazete'nin kendisi modern bir sosyal tezahürdür. Garp'te üç, bizde bir asır geçmişi bulunan gazete çıkarma hadisesi, İstanbul istisna edilirse, Erzurum için hususi bir ehemmiyet arzeder. Zira, 1866'da 139.000 kadar nüfusu bulunan Erzurum'un da bir gazete ihtiyacı hissediliyor. İstanbul'dan sonra Erzurum'a Gazeteli Belde vasfını veren “Envâr - 1 Şarkıye” nin 102. yılındayız. Bu gazetenin Erzurum Vilâyetinin ceridesi olması, yani “yukarı” dan idaresi onun ehemmiyetini küçülmez. Yalnız Diyarbakirdeki Ziya Gökalp Müzesinde eksik bir koleksiyonu bulunan bu gazetenin muhtelif nüshaları yoklanırsa resmîlik, yalnız adının altındaki işarette kalır. Beldenin o zamanki münevverleri, gazetenin sahifelerinde çeşitli sosyal problemlere temas etmektedirler. Çok sonraları, Cumhuriyet devrinde adı “Erzurum”a çevrilerek de devam etmiş olan bu gazete, 1908'e kadar Erzurum'da tek kalmış, ancak 2. Meşrutiyetle başka gazetelerin çıktığı görülmüştür. Erzurumiyatçı merhûm Cemaleddin Server Bey, araştırma faaliyetlerinin bir dalını da “Erzurum Matbuat Tarihi” ne hesretmiş idi¹⁰. Şimdilik birkaç neşredilmiş olan bu araştırmaların en son safhasına, yâni günümüzün Erzurum Gazeteciliğine bakacak olursak 67 Vilâyetin bir çoğu ile müşterek bir belirtiye sahip oldu-

9) İstatistik ve monografik usullerin birleşmesini beklemeksizin de terkibi denemeler yapmak mümkündür. Bk. Amiran Kurtkan. Erzurum'da Sosyal Teşekküller, T.K.D. Neşriyatı, N. 7.

ğu görülür : *Gazete çokluğu!* Bu çokluk içinden bir değer hükmü çıkarabilir miyiz? Yâni kemmiyet yanında keyfiyet nasıl bir kıymet taşıyor?

Bu ve bu gibi meseleleri burada ele almayacağız. Yalnız 1918 in 8.500 nüfuslu Erzurum'unu 1965 de 106.000 aştığı ve ileride de 300.000'i aşacağı müşahade ve tahminini düşünerek artan *şehirleşme* ile ölçülü bir keyfiyet değerine sahip *Gazeteciliğe kavuşma* arasındaki illiyet münasebetine dikkat edilmesi zaruretine dokunacağız. Bu nevi'den bir düşünceyi iki sene önce Adapazarı'nda verdiğim ve sonradan neşredilen bir konuşmada da ileri sürmüştüm : "1919 da tek bir gazeteye sahi polan Adapazarı Kazası, bugün 10 gazetesi bulunan bir Vilâyet merkezi. 67 Vilâyetimizin pek azında bu kadar gazete çıkıyor. Gazete sayısının fazla bir kıymet ifade etmeyeceğini bilmekle beraber 1967'nin Sakarya'sı, Türkiye'nin en gelişmiş Doğu - Marmara Bölgesi içinde, İstanbul istisna edilirse, şehirleşme uyanıklığına müvazi bir gazete çıkarma hareketliliğine sahip bulunmaktadır. Bu hareketlilik, gazete sayısını azaltmak, hattâ bire, nihayet siyasi yönden düşünürse, ikiye indirme şeklinde derinliğine bir hareketliliğe doğru gelişmez mi? Son günlerde İzmir, Bursa, Adna, Konya ve Sivas'ta nümunelerine memnuniyetle rastladığımız bu "birleşerek kuvvet kazanma" istihâlesini Sakarya çevresinden de beklediğimizi söylemek isteriz¹¹." Erzurum dışında başka bir İmparatorluk şehrinde de gazete çıkarılmış mıdır? Henüz işlenmemiş olan Matbuat Tarihimizin araştırmacıları ileride bir cevap verebilirler. Meselâ, 1863 de Türk Ziraat Kredi ve İstihsal Kooperatifçiliğimizin doğduğu Tuna Vilâyetinde neşredilen "Tuna" adlı bir gazete, bundan dört beş yıl önceki 100. Yıldönümü münasebetiyle ilk taşra gazetesi olarak öne sürülmüştü. Kültür tarihine karşı sadakatın gösterilmesi için ikinciliği Erzurum'a vermek icap edebilir.

Gerçekten şehirleşme ile gazetesi bulunan şehir olma arasında bir sebep - netice münasebeti vardır. Halkfevkârının ortaya çıkışı, belirti şekilleri üzerinde duran içtimaiyatçılar, şifâhî tebliğler, okuyucular — ki buradaki *okumak*, dâvet etmek, münadi kullanmak manâsmadır — vasıtasıyla haber ve havadis yayma yanında yazılı haber vermenin belli bir sosyal morfolojik hadise ile ilgili olduğuna dikkatimizi çekerler : *Şehirleşme*. Bununla beraber her şehirleşme hareketi mutlaka yazılı halkfevkârı hareketi doğurmaz. Gazetecilik tarihi, her ne kadar şehirleşme ameliyelerinin tarihi ile birleşirse de, bu ancak Yeni zamanlar'ın atmosferi ve teknik buluşları için ileri sürülebilecek bir illet (Şehirleşme) ve netice (Gazete'nin zuhuru) münasebetidir.

10) Bk. "Yıllık" : Gazetecilik Enstitüsü Dergisi, 1960, S. 1 - 2.

11) Bk. Adapazarı'nın şehirleşmesi, 1967, S.S.A.M. neşriyatı, No. 1, sf. 60.

XVII. asırdan sonra yerleşme yerlerinin belli bir demografik yapı elde ettikleri ânda gazete sahibi olma ihtiyacını duymaları bu yüzdendir. Bazı ânlarda *sosyal taklit*'in de tesiri görülür. Şehir, kendisi gibi olan başka şehirlerde gazete neşredildiğini görür ve ona bu yönden de benzemek ister. Ne nisbette çevre ihtiyaçlarını karşıladığı, hangi ölçüde entellektüel bir kıymet taşıdığı, kazanç vasıtası olma ile içtimaî bir harekete tekabül etme münasebetinin ne durumda olduğu ayrı bir mesele. Muhakkak olan nokta, şehirleşme vetiresinin yanı başında önce basım (Matbaacılık), sonra "basın" (gazete, dergi), daha sonra risale ve kitap basımı faaliyetinin ortaya çıkmasıdır.

Şuna da işaret edeyim ki, tek veya iki gazeteye sahip bir Erzurum, Türkiye'nin kilit noktasında bulunan bir sınır şehri olarak bütün memleket matbuatında akisler bırakacak, hattâ biraz soysuzlaştığı, ticarileştiği, kötü ve zararlı bir kapitalizmin vasıtası olduğu görülen büyük şehir gazeteciliğine ders bile verecek, neşredilen yazılarının bütün Türkiye Matbuatında tıpkı elli yıl önceki (Albayrak) yazılarının bütü memleket gazetelerinde tekrar tekrar iktibas ve neşredilmesi gibi neticeler doğuracaktır. Avrupa'da ve Amerika'da ikinci derecedeki şehirlerin gazeteleri, parti gazeteciliğini büyük şehirlere. Devlet merkezinde çıkan gazetelere bırakmakta, kendileri bölge ve çevrelerinin meselelerini ele almaktadırlar. Türkiye'nin bölgeleri içinde Doğu Anadolu, Doğu Anadolu'da da Erzurum kadar böyle bir endişeye muhtaç bir bölge ve belde tasavvur edilemez. Nasıl tıp uzviyetimizin bazı hassas noktalarının bulunduğu gösteriyorsa iktisatçı ve içtimaiyatçı, bilhassa jeopolitikçi de memleket bütünü içinde bazı köşelerin çok daha millî hassasiyete sahip olduğunu, olması lâzım geldiğini ileri sürüyor. Bu hakikati Erzurum gazeteciliğinin anlayışla kavradığını görmek yalnız Erzurum'da oturanların değil, zannederseniz bütün Türkiye halkının arzusunu teşkil ediyor. Bu millî endişe dışında Erzurum gazetecilerinin tek veya ikili bir gazetecilik etrafında birleşmeleri, iktisadî teşebbüslerde iktisadîlik ve kârlılık prensibi, yahut (İttihattan kuvvet doğar) gibi vecizeler bakımından da faydalı olacaktır.

Mamafih, daha realist olmak ve Namık Kemal'in (İhtilâf - ı Efkâr'dan barika - ı hakikat çıkar) vecizesine dayanmak için tek bir Erzurum gazetesi yerine hiç değilse ikili bir gazetecilik de düşünülebilir. Bu takdirde işaret ettiğim gazetelerin iki gazeteye inecektir. Böyle bir ikilik Erzurum'da gazete çıkarma peşinde koşan ve belki bir çok maddî güçlüklerle mücadele eden fedakâr müteşebbisler için daha kârlı ve daha ekonomik de olabilir. Bundan kısa bir müddet evvel beş Erzurum gazetesinin böyle-

bir birleşme arzusunu izhar ettiklerini haber almış ve şüphesiz Erzurum gazeteciliği nâmına sevinmiştim. u takdirde geri kalan gazeteler de aynı bir ikinci gazete etrafında birleşebilirler¹².

Doğu'nun Erzurum'u ile Batı'nın Sakarya'sı kemmiyet yönünden aynı gazete varlığı arz ediyor. Bu durum karşısında Sakarya için ileri sürülen düşünce Erzurum için de mevcuttur. Esasını ararsak biz "Gazete sayısında azalma, hattâ bir gazeteye inme" diye formülleri verebilecek olan bu mütalâayı altı sene kadar önce Erzurum Üniversitesinde verdiğimiz neşredilmemiş bir Konferans'ta beyan etmiş, Sakarya vesilesi ile de tekrarlamıştım. Aradan geçen zaman esnasında başka Vilâyetler için de aynı durum ve dileğin mevcut olduğu, hattâ dileğin bazı Vilâyetlerde gerçekleştiği görülmüştür.

Budan bir müddet önce Erzurum gazetecileri arasında da beliren bu nevi birleşmenin bir gün gerçekleşeceğine inanmamak için bir sebep yoktur. Belki de köklü bir şehirleşme, şehrin içtimaî ve iktisadî meselelerini çevreye ve Devlet merkezine iletmek, eski Devlet merkezinin gittikçe ticarileşen, kapitalistleşen, bu arada meslekî ahlâkı menfiye doğru başkalaşan gazeteciliğinin esaretinden kurtarmak kaygısına düşecek, Konya'yı yalnız bırakmıyacaktır.

Gerçekten alâkalılar arasında umumi bir mesele halini alan "Gazete sayısında azalma, hattâ bir tek gazeteye inme" formülü bir gazete haberine göre Konya'da ele alınıyor ve tatbik de ediliyor. Meselâ, Konya'da neşredilen "Yeni Konya", "Sabah", "Şehir Postası" ve "Yeni Meram" güç birliği yaparak, ilk bölge gazetesini kurmuşlardır. Klišahane dahil, modern gazeteciliğin her türlü vasıtaları temin olunmuş, "Yeni Konya" adıyla tek gazetede birleşmiştir¹³.

12) Şu yakınlarda yaptığımız bir Erzurum ziyareti esnasında bu haberin mahiyetini soruşturduk. Gazeteci arkadaşlar haberin doğru olduğunu, fakat müsbet bir netice elde edilemediğini söylediler. Faydalı ve hayırlı fikirlerin, etrafa saçılmış tohumlar olduğu ve bir gün biçileceği vecizesi doğru ise ümidimizi muhafaza edebiliriz.

13) Bk. "Cumhuriyet": 21.11.1966. Haberi de şu tamamlayıcı not görüldü. "Yeni Konya", büyük şehir gazeteleri gibi büyük boy ve altı sahife halinde yayınlanmaya başlamıştır. Bu münasebetle dün sabah gazete idarehanesinde bir tören yapılmıştır. Törende, Basın İlan Kurumu Müdürü Sabahattin Selek, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ç Basın Müdürü Gültekin Samancı da hazır bulunmuştur. İlk konuşmaya gazetenin sahiplerinden Rıdvan Bülbül yapmış, "Bu, Anadolu basının kurtuluş savaşıdır" demiştir. Selek de güç birliğinin önemini belirterek, bütün Anadolu gazetelerine çağrıda

Hülâsa şunu demek istiyoruz ki, Erzurum Kongresi'nin 50. yılında yaklaşan 1970 sayımında nüfusu 120.000'ni aşacak olan, 67 Türkiye şehri içinden nüfus yönünden 12. şehir olacağı tahmin edilen Erzurum, gazetecilik hareketi bakımından da gerçek manâsiyle şehirleşmiş bir Erzurum'u aksettirmek bahtiyarlığına nail olmalıdır. Aksi takdirde şehirleşme, şehir haline gelme ameliyesini tamamlayan gerçek bir gazetecilikten uzak kalacak, dolayısıyla kısır ve cılız durumunu muhafaza edecektir. Madem ki, coğrafi şartlar siyasi ve içtimai icaplar Erzurum Kongresi günlerinin 8.500 nüfuslu Erzurum'unu yeniden 100.000'lere, yahut daha sonraki sayımlarda 200.000'lere doğru götürüyor, o halde gazete denen dördüncü kuvvet de bu büyümeye paralel bir istikamette gelişmeli, böylece şehirleşme ve gazeteleşme korrelasyonu da nisbeten gerçekleşmelidir.

Bir belli bölgenin Merkezindeki gazetecilik hakkında tarihî bir şuur edinme denemesi yapmağı faydalı buluyoruz.

Erzurum gazeteciliğı aşağıda gösterilen şekilde başlayıp günümüze kadar devam etmekte bulunmuştur :

1 — Birinci devre : 1867 - 1908.

Tanzimat Devrinin hususiyetlerinden biri de bir taraftan Vilâyetleri tanıtan "Salnâme" adlı yıllıklar'la resmî gazeteleri neşrettirmektir. Dokuz "Sançak" lı Erzurum'da bu nimetlerden faydalanan Vilâyet'ler arasındadır.

Gerçekten Türk matbuat tarihi İstanbul'u takip eden Erzurum'da (Envâr - ı Şarkıyye) adlı resmî bir gazete'nin çıktığını kaydediyor. Geçen sene Erzurum'da Üniversite'nin rehberliğı ile bu gazetenin 101. yılı anılmış, dolayısıyla o devrin 9 Sancaklı Erzurum'unun fikrî hareketlerini de kaplayan bir Kültür Sergisi hazırlanmıştır¹⁴.

bulunmuş ve birleşmeye davet etmiş. S. Selek, toplantıyı şu sözlerle bağlamıştır :

— İzmir, Bursa ve Adana basınından sonra Konya gazeteleri de içinde sıkışıp kaldıkları dar çemberi yırtarak bölge basını kervanına karışabilmişlerdir. Bu kervana katılmakta gecikenler, mutlaka yok olup gitmeye mihkûmdurlar. Çünkü gazete olarak hiçbir şey vermeyenlere, ilânhaya resmî ilân verilemez."

14) Bk. Cemaleddin Server : Erzurum Matbuat Tarihi. 1961, "İş ve Düşünce" Dergisi, İstanbul, S. 235. Erzurum Üniversitesince neşredilen Yıldönümü Broşüründe etraflı surette tanıtılan bu gazetenin bir kısım nüshaları Diyarbakirdeki "Ziya Gökalp" Müzesi Kütüphanesinde bulunuyor.

“Envar-i Şarkıyye” yi Erzurum matbuat tarihinin birinci devresine, bu devreyi de 1867-1908 arasına malederken gazetenin 1908 de kapandığını zanetmemelidir. E.Ş., Cumhuriyet devrine, hatta sonralarına kadar — İmparatorluk zamanında görüldüğü gibi muhtevası kuvvetli olmamakla beraber — devam etmiş, fakat sonra bir sıvriakıllılık eseri olarak adı “sadece ‘Erzurum’ diye adlandırılmış”, nihayet 1964 de temamilen kapanmış, yahut daha doğrusu kapatılmıştır.

Kapanmasından önce başında İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsünden mezun Şeref Beyin bulunmasına, mesleğinin adamı olan Müdür’ün “Envar-i Şarkıyye — Erzurum” a dinamik bir hüviyet vermek hususunda bazı tasavvurlara sahip olmasına rağmen Hususî Muhasebenin ileri sürdüğü malî imkânsızlık yüzünden 1964 de temamilen kapatılmıştı. 1968 de “Envar-i Şarkıyye” 1001. senesi merasimi esnasında tanınmış tarihçi Dr. Kırcıoğlu’nun rehberliği ve aydınlatıcılığı bu tarihî gazete yepiden, bu defa aynı ad ile 15.5.1969 da kuruluşunun 102. yılında Erzurum Matbuat ailesine girmiş bulunmaktadır.

2 — İkinci Devre : 1908 - 1915.

Birinci devrenin resmî, yani Vilâyetce neşredilen tek gazetesi, II. Meşrutiyetle’de devam ededururken ayrıca hususi fikir gazeteciliği ile karşılaşırız. Bütün yurt köşelerinde kendini gösteren fikir ve yazı hürriyetinin de belirtisi olan bu gazetecilik Şehirleşme’nin gerektirebileceği siyasî fikir başkalıklarını da aksettirecektir.

Gerçekten biri İttihat ve Terakki Partisine mütemayil ve organı (Albayrak), Ötekisi Ahrar, Hürriyet ve İtilâf Partilerine dönük, organları (*Farık, Seda-yı Şark*) karşısındayız. 1914 Harbi, bu çok hareketli gazetecilik hayatına son vermiştir¹⁵.

3 — Üçüncü Devre , 1919 - 1921.

Yeni Türkiye’nin temeltaşlarını atan 1919 Erzurum’undaki şahlanma ve teşkilâtlanmanın ideolojisini neşreden ve ikinci defa çıkartılan (Albayrak)

15) “Albayrak” ın 1908 - 1910 arasındaki bu birinci çıkışı ve muhtevası hakkında bir fikir edinmek, hattâ nümune nüshalarını ele geçirmek mümkün olamamıştır. Diğer gazetelerden bazı sayılarının merhum Erzurumiyatçı Cemaleddin Server’in hususî Kütüphanesinde bulunduğu söyleniyor. Bazılarının fotoğraflarını Gazetecilik Enstitüsü’nün yardımı ile çıkarma kimkânı hasıl olabilmıştır.

arak) bu devrenin tek ve kuvvetli gazetesidir. O devrin harap ve perişan Türkiye'sinde (Albayrak) yalnız Erzurum için, yalnız Doğu Anadolu için değil, bütün Türkiye için ümit kaynağı olan bir fikir gazetesidir. Şimdiye kadar bu gazetenin hal tercemesi etraflı şekilde yazılmış değildir. Marmafih onu yaşatmış olan fikir adamlarından bazıları aramızdadır. Eğer yeni Erzurum Üniversitesi'nin sosyal ilimlerle ilgili genç elemanları bir anket yaparak âlâkahlardan bilgi edinilirse bu, Türk gazetecilik tarihine büyük bir yardımı olacaktır¹⁶.

4 — Dördüncü Devre : 1923 -1938.

Cumhuriyetin 1923'de kuruluşundan sonra Erzurum gazeteciliği her nedense dinamizmini kaybetmiştir. Yalnız kıdemli resmî (Envarî Şarkıyye), bir müddet aynı isimle, daha sonra Vilâyetin adıyla çıkmağa devam edecektir.

İdarî teşkilâta bir nevi bölge zihniyetinin tesiri altında Umumî Valilikler ve Maarif Eminlikleri ihdas edildikten sonra kendine mahsus güdümlü denebilecek bir gazetecilik hayatının Erzurum'da göründüğünü müşahede ediyoruz: *Doğu*. O devrin bölge Umumî Valisi olan Tahsin Özer'le İstanbul'dan davet edilen Cihat Baban ve Bahadır Dülger Beyler ve İstanbul'dan daha bir kaç muharririn yardımlarıyla çıkan bu gazete teknik ve muhteva bakımından oldukça ileri bir hamle sayılır.

"Doğu", ilk beş nüshasını haftalık olarak neşretmiş, 10-12-1937 den itibaren günlük neşriyata başlamıştır. Umumî Valilik'ce himaye edilen gazete, kendi ölçüsünde kuvvetli, devrin İstanbul ve Ankara gazeteleriyle rekabet edebilecek şekilde çıkmıştır. Bugünün tanınmış muharrir ve millet vekillerinden Cihat Baban'la Bahadır Dülger, ilk gazetecilik tecrübelerini Doğu'nun "Doğu"sunda geçirmişlerdir. Bu, iki değerli kalem sahibi yanında bölgenin Maarif Emrini Reşit Tarakçıoğlu'nu, çevrenin tâ Erzurum Kongresi ve "Albayrak"la ilgili kıymetli iki şahsiyeti olan Sıtkı Dursunoğlu ile Kâzım Yurtalan'ı "Doğu" nun fikir işçileri arasında görüyoruz. Bu gibi çevrede oturan muharrirlerden başka İstanbul'da yazı yardımıyla bulunan birkaç yazar adına ve yazılarına "Doğu" koleksiyonunda rastlanıyor. (Meselâ Sait Kesler, Murat Sertoğlu, Ragıp Şevki ... gibi). Her halde devrin Umumî Valilik müessesesi'nin "Doğu" ya hususî

16) "Albayrak" ın bu devre nüshaları, Dursunoğlu Cevat Beyefendi'nin hususî Kitaplığında bulunuyor. Son senelerde bu nüshaların Ankara Üniversitesi İnkilâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesine hediye edildiğini ve bu değerli koleksiyonun âmme menfaatine arzolandığını haber alıyoruz.

bir ehemmiyet verdiği, onu malî yönden desteklediği anlaşılıyor. Bugünkü 106.000 lik ve oldukça gelişmiş serhat beldesinde bile çıkması ancak temenni edebilecek bir gazetenin 8,500 nüfusunu nihayet 30,000 e çıkarabilmiş 1937 Erzurum'da böyle bir gazete ancak "yukarı" nın desteklemesi ile mümkün olabilirdi.

"Doğu", iki yıllık neşriyatı ile hacim ve muhteva bakımlarından dikatimizi bugün dahi çeken bir kolleksiyondur. Yalnız çıktığı yılların beldesini değil, beldenin tarihini ve iktisadiyatını araştırarak ilim adamları için de bir malzeme hazinesi sayılabilir. Hemen bütün yazı heyeti azaları, gazetenin intişar ettiği şehrin dününe, zamanlarına, hatta yarınlarına uzayan ehemmiyeti hakkında sağlam ve imanlı bir şuura sahiptirler. Gazetenin iki temel muharririnde bu şuur çok gergin görünüyor¹⁷. Cihat Baban ve Bahadır Dülger Beylerin her ikisi, "İstanbul'un taşra dediği memleket"i üstün değerde bir gazeteye ulaştırmak azmindedirler. Hatta eski Devlet Merkezinin gazeteciliği hakkında bir haklı kanaate bile sahiptirler. Bir başmakale'de şu hüküm yürütülüyor: "İstanbul gazeteleri teknik bakımdan mükemmel olmalarına rağmen henüz memleket gazetesi olmamışlardır ve henüz İstanbul şehrinin gazeteleridirler!"

5 — Beşinci Devre: 1946 - 1967.

Bu devre İkinci Dünya Harbinden bugüne kadar sayıları 5-12 arasında değişen, çıkan ve kapanan gazetelerle devam eder. Bu çokluğu bütün Türkiye gazeteciliği gibi Erzurum gazeteciliğinin de resmî ilân denen yardım kaynağıyla alâkası aşikârdır.

Taşra gazeteciliğimizin resmî ilân işiyle alâkası başı başına bir mesele olarak vakit vakit alâkalıları meşgul etmektedir. Basın İlan Kurumu yardım için ileri sürdüğü bazı teknik şartlara gazete yazılarının üçte biri için bölge ile alâkalı neşriyat şartını da ilâve etmiştir. Kurum bu şartları

17) Bk. Cihat Baban : İstanbul'un taşra dediği memleket, "Doğu" S. 15, 15.12.1937. Bugün dahi ileri sürülebilecek olan bu hükmün zmnında "İstanbul'un taşra diyüp umuz silktiği Erzurum'da (Doğu) hem dar, hem de geniş manâsı ile bir memleket gazetesidir ve dlha da bu vasfa lâyük olmağa çalışacaktır" gibi bir gurur bulunmaktadır. 1938'in "Doğu" sı eğer 1969 lara kadar yaşiyahilseydi veya çevrece beslenip yaşatılsaydı, gerek Türk gazeteciliği, gerek beldenin ve bölgenin iktisadî ve içtimai hareketlerine tesiri bakımlarından bir hadise teşkil edebilirdi!

Bu hususta merhum Cemaleddin Server'in İstanbul Üniversitesi yayınlarından olan "Yıllık" Dergisine bakılabilir. Bk. "Gazetecilik" Enstitüsü Yıllıkları", 1960, S. 1.

ne derecede ciddiyetle takip ediyor? Bu nokta ayrı bir mesele. Fakat Erzurum'un on gazetesinin sahibi veya sahipleri eğer belli bir siyasî partiyi temsil ediyorlarsa bunu bir tarafa bırakarak iktisadî bir teşebbüs etrafında tamamiyle gayri siyasî bir gazetecilik işletmesi kuramazlar mı? Kısacası tek bir gazete etrafında birleşemezler mi? Şüphesiz çok partili devreye girmiş bir cemiyette, feylesofların "siyasî hayvanı olarak tarif ettikleri insanlar"dan siyasî olmak vasfını bertaraf edemeyiz. Hele demokrasi havası içinde böyle bir feragat, itiraf edelim ki çok güçtür. Bununla beraber asıl yüksek siyasetin günlük ve faydasız, hattâ zararlı siyasî ayrılıklar dışında belli bir bölgenin bilhassa az gelişmiş bir memleket bölgesinin iktisadî ve içtimai siyasetle ilgili ve herkesi birleştirici bir basın politikası üzerinde toplandığı, gerçek bir şehirleşme'nin kendi meselelerini, yalnız çevreye değil, çevre dışında memleket sathına yayabilecek kuvveti hâiz bir jurnalistik hayata sahip olmakla mümkün olacağı şüphesizdir. Kendi çevre üniversitesine de nihayet on yıldan beri sahip olan Erzurum'dan bunu bekleyebiliriz.

Bu devrelerin Gazete'lerini değerlendirme işine girmenin yeri burası değildir. Yalnız Şehirleşme meselelerini ele alma, bunlar hakkında fikir yürütme, hattâ bugünkü Erzurumun Şehirleşmeden doğan problemlerini anlamağa yardım... gibi amelî yönlerden birkaç gazeteyi gözönüne almak mümkündür :

1 — Birinci devrenin biricik gazetesinin Vilâyet gazetesi, yâni resmî çıkışına bakmamalı, muhtevasına bakmalıdır. Hemen kaydedelim ki, bu bizi bir Fikir gazetesi karşısında bırakmaktadır. 130.000 lik Erzurum'un çeşitli meselelerin imza sahibi muharrirlerce ele alınmış bulunuyor. Envar - i Şarkiyeye'yi aynı isimle sıkışının 102. senesinde neşredilişi vesilesiyle Cumhuriyet nesillerine kolaylık olmak üzere eski nüshalardan bazı iktilaslar yapıldığını görüyoruz. Serhat beldesine lâyık bir kültür tarihi şuru, yeni E. Ş.'nin sahifelerinde yer almaktadır¹⁸.

2 — İkinci devrenin iki partili gazeteciliği, bir manâda fikir ve neşir hürriyetini aksettirmektedir. İttihat ve Terakki'nin "Albayrak"ı ile Ahar, Hürriyet ve İtilâf taraftarlarının renkli fikirleri 1908 - 1912 devrinde bütün memleket matbuatında görülen iki partililiğinin icaplarına uygundur. Her iki gazetenin sade Türkçe sevgisi ise Selânik'in "Genç Kalem"lerinden, İzmir'in "Hizmet" inden önce Erzurum'un bir başlangıç hareketine sahip olduğunu göstermektedir¹⁹.

18) Bk. A.g.e.; S: 1.

3 — Üçüncü devrenin tek gazetesi olan, ikinci defa neşredilen “Albayrak” Gazetesi hakkında herhangi bir değerlendirmeğe lüzum yoktur. Yalnız çevre matbuatı bakımından değil, Türk siyasî tarihi yönünden, bu gazetenin koleksiyonunun önce aynen, sonra da, yeni harflerle olduğu gibi neşretmek “Erzurum Kongresi” nin 50. yılında, elli yıl önceki millî ve mukaddes birliği bugün gereken kudrette olmayan Doğu merkezi için bir zaruret halini almıştır. “Doğu Mitingleri” başlığı altında, “Doğulu” sıfatını kullanarak bize Mezararkalı Mevlüt Ağa'nın Vartekis hikâyesini hatırlatan hareketlere ders verecek siyasî ve millî psikoloji için “Albayrak” Kollektiyonu kadar ilham verecek kaynak yoktur¹⁹.

4 — Dördüncü devrenin biricik gazetesi olan “Doğu” gazetesi, 130.000 den 8,500'e inen ve yeniden 106.000 lik şehir haline gelen, daha da büyüme potansiyeli taşıyan Erzurum'un şehirleşmesinden doğan ekonomik problemlerin feryatçı ve temsilcisi olmuştur. 1937-1938 yıllarında çıkan “Doğu”nun araştırmacıda bıraktığı tesiri şu noktalarda toplamak mümkündür :

1 — Gazete, intişar ettiği çevrenin **spontane** bir mahsülü değildir. Devrin iktisadî devletçilik düşüncesi, Umumi Valilik kanalı ile âdeta bir Gazete Devletçiliğinin nümunesini Doğu'nun merkezinde vücade getirmiştir. Mamafih, gazetenin koleksiyonu karşısında Devletçi zihniyetin sadece madî ve malî himayeye münhasır kaldığı, herhangi bir fikir dirijizminin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir himaye bugün “B.İ.K.” elile yapılmakta ise de bu destekleme tarzı şehir ve kasabalarda destekten faydalananların çokluğundan ötürü Devlet elile bir anarşi yaratmaktadır.

2 — Gazete, sahibi ve muharrirlerinin de işaret ettiği gibi bir gerçek memleket organı olmak istiyor. İki yıl kadar devam eden yayımı sona erdikten bugüne kadar hem mahalli münevver zümre, hem de Erzurum dışında onu takip eden okuyucu “Doğu” nun yokluğunu hissetmiştir. Çevrenin az gelişmişliği Devlet himayesinin son bulmasından sonra bu gazetenin idamesine engel olmuştur²⁰:

3 — Gazete, yayım yaptığı müddetçe Erzurum'u, tarihi hüviyetiyle ve jeopolitik durumuna yakışır bir belde, bir şehir ve bir bölge merkezi yapmak için programlı bir şekilde gayret sarfetmiştir. Gerçekleşen ve gerçekleşmeyen iktisadî ve kültürel teşekküllere verdiği ehemmiyet bunun müsbet işaretleridir. “Fıkr” in yanında “His” se bu işareti takviye etmiştir⁷.

19) Erzurum folklorunun yeni mahsulleri arasına girmiş olan bu hikâye, “Erzurum Kongresi” nin üç şahsiyeti tarafından edebî hikâye şekline sokulmuş bulunuyor. Gerçekten Dursunbeyzâde Cevat, Nâzım Nazmi ve Kazanasmanoğlu Kâzım Beyler bu müstesna edebî parçaların sahibidirler. Bk. “İş ve Düşünce” Dergisi, 1969, S. 266 ve “Doğu” Gazetesi, 1938, S.

20) Bunların birkaçının başlık ve sayıları : Erzurum Kongresi, S. 2. İğdir'a gelen Varna göçmenleri, S. 3. Doğu'nun mâkûs talihi, S. 5. Mevlüt

5 — Günümüze kadar uzayan beşinci devrenin gazeteleri hakkında herhangi bir değerlendirmenin zamanı gelmiştir. Ancak ne gibi maddî güçlükler içinde çıktıklarını yakından bildiğimiz için — ki sayıları 1946-1969 arasında ortalama 10'u bulmaktadır — ancak takdirle karşılanacak hizmetlerini kaydetmek isteriz. Bu arada haber verme fonksiyonundan araştırmacılar faydalanmaktadırlar²¹. Hele Erzurum'dan ve çevresinden uzak olanlar için hasret dindiriciliği yapmış olmaları da ayrıca kayda değer. Gazete çokluğundan doğan sosyal mesele ise yukarıda ele alınmış bulunmaktadır.

Şehirleşme ve Gazeteleşme münasebeti üzerinde dururken şehrin ve çevrenin geniş manâdaki yaym ve basım hayatını, meselâ Mecmuacılığını hesaba katmak gerekirdi.

Bundan başka kaderin Erzurum'a asker olarak sevkettiği İstanbul'lu muharrir Cemaletdin Server Beyi ve sahip olduğu edebî kültürü ve istidadı "keşf" ederek Erzurum'a bağlayan Halkevi Reisi Dursunoğlu Sıtkı'nın Erzurum Halkevi adına çıkardığı "Yayla" dergisi ile Erzurum Tarihini Araştırma Derneği Başkanı Dr. Zeki Başar'ın aynı istidat'dan İstanbul'da istifade etmek suretiyle neşrettiği "Tarih Boyunca Erzurum"

Ağa Hikâyesi, S. 5. İzmir Garp Kapımız, Erzurum Şark Kapımız, S. 3 — Erzurum Fuarı Kurulmalı, S. 21 — Doğu'da dericilik sanayii, S. 21 — Doğu'da Girit, S. 28 — Doğu'da bir kültür seferberliği lâzım, S. 24 — 1322'de (1906) Erzurum'a eşya satmağa gelen adam: Hüseyin Tosun, S. 28 — Rusya'ya hayvan ihracı, S. 29 — Taşnak'lar Hatay'da, S. 45 — Doğu'da Rumca. Ermenice yeradları, S. 47 — Büyük bir sanat mektebine muhtacı, S. 60 — Şehrin şehirliliğini bozan manzaraların süzültilmesi, S. 17 — Şhrin imarı, S. 63 — Sanayileşme zarureti, S. 31 — "Gazete" nin şehirleşme meselelerine hizmeti, S. 20 — Belediye'den istenenler, S. 34 — Erzurum güzel bir şehir oluyor, S. 34... ilh. 1839'de neşredilen hususi Erzurum Nüshası'nda Bahadır Dülger fıkrasını şöyle bitiriyor: "Engin bir şehirdir Erzurum... Onu bir bakışta görmenin, ululuğunu bir ânda sezmenin imkânı yoktur." Bu yazılardan çoğunun Gazete'nin sahibi C. B. la Yazışleri Müdürü B. D. e ait olduğu, diğerleri arasında Erzurum içinden ve dışından olan kalem sahiplerinin bulunduğunu kaydetmek ve bir noktaya temas etmekle kalamız. "Doğu" nun kolleksiyonunun önce basit, sonra tahlilî bir bibliyografyasını yapmak, hâlâ ehemmiyetini muhafaza eden bölge ve ülke problem'leri üzerinde durmak Türk jurnalizminin vazifeleri arasındadır.

(Erzurum'da ele geçiremediğimiz (Doğu) nüshalarını merhum dostum Bahadır Dülger'in hususi Kitaplığında görmek fırsatı elde edilebilmiştir. Sayın Refikaları Aliye Dülger Hanımefendiye bize bu imkânı verdikleri için teşekkür ederiz.)

21) Bu faydalanma'nın misalini bizim yazılarımız göstermekte, yazıların sahibelerine minnet duyguları telkin etmektedir.

Erzurum'da en eski gazetesidir
Lisansıyla
Devletinde kayıtlıdır
Dalgalarının diziye

Şahip ve Umman Neşriyat Müdürü
SİNOSİ HAKKI ONAL
8 HAZİRAN
1963
CUMARTESİ

İmtiyaz Sahibi
SAİD HANKİÇ
Yazı İşleri Mesul Müdürü
H. AVRİ GÜVENER

116 Başmükadde : 2719 Yıl: 12
Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

AZİZİYE
POSTASI
HAKİKATI TASIR

Doğu
Ekspres
GÜNÜN AYNA SIDIR
Yıl 7 ERZURUM'LUNUN GÖZÜ - KULAĞI - DİLİ Sayı 1811

DOĞU

HAKKA TAPAR HAKKİ TUTAR

Albuzrak

Hürriyet

SAHİBİ

H. Sait Gemalmaz
UMUMİ NEŞRİT MÜDÜRÜ

Sadrettin Müftüoğlu
SAZİ İŞLERİ MÜDÜRÜ

Günlük Müstakil Siyasi Sabah Gazetesi

ADRES: Mumen zaddı Ak Apartmanı Kat. 1 No: 10 - 11 - 12 - ERZURUM

YOK TAHRİRİ
EN ÇARLI
HAREKATLERİNİN BAŞIDA
DAMA ERZURUM
MALKİMİN
MUKTEZİ YAKININ
EVLAYLARI
GİRİMLİKTİR
AYRILAN İLAK

Milletin Sesi
GÜNLÜK MÜSTAKİL SİYASİ GAZETE

ENVAR-İ ŞARKIYYE

Erzurum Vilayeti Resmî Gazetesi

Anadolu'da En Eski Türk Gazetesi, Kuruluşu : 1867 Erzurum

15
Mays
1969
Perşembe

Fiyatı 100 kuruş, Yıllık Aboneliği 12 kuruştur.

Yeni Sayı : 1

Baskı Yeri : VİLİYET MATBAASI - ERZURUM

SAHİBİ
Hüseyin DURAK
Yazı İşleri Müdürü
Şakir KIRICI
İdare Müdürü
Yılma DURAK
Telefonu: 1538

SERHAT

TARAFSİZ SİYASİ GAZETE

Basın hürriyetinden doğan
Muharları yine, basın hürriyeti
içine eder

K. APATÜRK

Hürriyet gazetesini temsil eden bir figür.
AYRILAN İLAK

HÜR SÖZ

GÜNLÜK SİYASİ MÜSTAKİL GAZETE

TESSİS: 11 KASIM 1969 SAYI: 6118

Şahane

Sabah

Tarafesi, Siyasi, Milliyetçi Gazete

Kurucusu: Sadrettin Müftüoğlu

Teşvikiye Çarşı
Dönüşüm Kahve
Yeni Mektep Yolu
44. Blok, Kat: 1
K. K. K.

MAYIS

1969

CUMA

PASINERİN SESİ

1969 yılında İstanbul'da kurulmuş bir gazetedir.

116 Başmükadde : 2719 Yıl: 12 Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

Müessesesi: Sadrettin Müftüoğlu

Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

116 Başmükadde : 2719 Yıl: 12 Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

Müessesesi: Sadrettin Müftüoğlu

Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

116 Başmükadde : 2719 Yıl: 12 Yazı İşleri Mkt: 2251 Sayı: 3273

Mecmuası, Serhat eBldesinin Şehirleşme ve Matbuat sahibi olma hadiselerini birbirine bağlarken bu kültür faaliyetlerinin en azından isimlerine olsun yer vermemek kıymet bilmemezlik olurdu. Bugünkü Erzurum siyasi ve millî şuur uyanıklığı yönünden bir "Albayrak"a, iktisadî dinamizm organı olma bakımından 1937-38'in "Doğu" suna nasıl muhtaç ise periyodik kültür toplayıcısı ve yayıcısı olarak da "Yayla" "Tarih Boyunca Erzurum" nev'iden Mecmualara son derece ihtiyaç hissetmektedir. Yeni Üniversitenin bilhassa Edebiyat Fakültesinde çalışan fikir işçilerinin resmî yazaları dışında böyle bir Dergi'nin doğuşunu hazırlamaları, işlenmemiş Türk kültürü hazinelerini tanıtmaları gerekmektedir. Şehirleşmenin yığınlaşma olmadığı ancak bu nevi belirtilerle isbat edilebilir. Böyle bir Dergi, aynı zamanda Türk Tarih Kurumu'nun neşrettiği Bülten'e yardımcı bir organ olacak, zira yeni Türkiye'nin temelini atıldığı serhat beldesinde 50 yıl önceki "Erzurum Kongresi"nin yaşayan organizatörlerinin, yahut bunlarla yaşamış olanların hafıza ve hatıralarını ve mahfuzatının millet hafızasına aktarılmasına yardımcı ilmî çalışma ve araştırmalara vasıtalık yapacaktır²².

— III —

Şehirleşme ve Kooperatifleşme

XIX. asır ortalarında liberalizm ve sosyalizm cereyanlarının ileri Batı memleketlerinde, daha sonra Yeni Dünya'da çatıştığı sıralarda birinciden "Hürriyet", ikinciden "Sosyal Mülkiyet" düşüncelerini alıp birleştiren bir üçüncü sosyal düşüncenin mevcudiyeti malûmdur: Kooperatizm.

Asrımızın ilk çeyreği boyunca Türkiye'de de kendini hissettiren bu cereyan şehirleşme prosesi içinde hususi bir mevki işgal etmektedir. Kredi, istihsal, istihlâk ve yapı alanlarında demin zikri geçen iki cereyan arasında bulunan Ferd'n selâmetini şehirleşen beldelerin münevverleri devlet - dışı bir kollektif davranışa bağlamağa, muhtelif iktisadî faaliyetler sahasında kooperatifler kurmağa teşvik etmişlerdir.

22) Erzurum ve çevresi kültürü ile olan samimi ilgisinden dolayı "Erzurumiyatçı" Cemaleddin Server Revnaoğlu'nun Erzurumda ve İstanbul'da yaptığı neşriyat kısmen şu kaynaktan öğrenilebilir. Bk. Dr. İlhan Akçay: Erzurum Bibliyografyası, 1961, "Atatürk Üniversitesi 1960 yılından ayrı basım", sf. 137.

Kooperatif nevi'leri içinde Yapı Kooperatiflerine "Şehirleşme - Urbanisation" ile "Şehircilik - Urbanisme" arasındaki münasete de bir istikamet tâyini gibi ayrı bir vazife verilmiş bulunmaktadır. Memleketimizde yapı kooperatifçiliğinin 1934 de ilk başladığı Ankara'yı düşünmek bu münasebetin anlaşılması için kâfidir. Bu başlangıçtan sonra diğer şehirler, modern meskenler inşası için kooperatif vasıtasından faydalandılar. İşte Erzurum da bu şehirler arasında bulunmaktadır.

Erzurum'un bugünkü Kooperatif varlığı içinde en ağır basan, kooperatif sayılarının % 60 kadarını teşkil eden dal Yapı Kooperatifçiliği ile alâkaktır. 67 Vilâyet içinde bu nevi kooperatifleri en çok olan bir şehir karşısında olmağımız sebepsiz olmasa gerektir. Bu sebeplerin başında 1919 Erzurum'una ait belde tasvirleri ile sosyografik yazılar da görülüyor. Şehrin XIX. ve XX. asırlar boyunca vakit vakit geçirdiği tabii — yâni zelzele ve beşerî — yâni işgal, istilâ ve tahribat — âfet ve felâketler, bir yandan, şenliği bozulan şehrin yeniden şenlik olması gibi bir "kader" öbür yandan mesken buhranı yaratmaktadır. Bu buhran şehre akın gibi bir hadise ile de ilgili değildir. Evvelce anlatıldığı gibi böyle bir akın ancak 1950 den sonra bahis konusu olabilir. Halbuki meskensizlik tâ "Erzurum Kongresi" sıralarından beri şiddetle hissedilmiş, vakit vakit Kongre beldesini ziyaret eden Devlet ve Hükümet adamları, Erzurum'a karşı bir mükellefiyet şuuru ile harekete davet olunmuştur. Bu davetin ilhamı altında Erzurum'da 1935 de kurulan ilk yapı kooperatifi, Ankaradakini takip etmiştir: *Doğu İnşaat Kooperatifi!* Halktan ve "alt" dan gelme bir davranış olmayan bu kooperatif hakkında çok sonraları yazılmış bir raporda şöyle deniyor: "Başvekil İsmet Paşa, 1935 de sınır şehrinin kalkındırılması için ilk tedbir olarak ele aldığı mesken için 2,5 ve demiryolları için de 12 milyon tahsisini temin etmiş" ise de mesken inşaatı "yed-i vâhit: Tek el"e terkedildiğinden "yed-i vâhid" 900.000 metre kareden ibaret ecdat mezarları üzerine kurulmuş geniş arazinin — ki bu arazi Köşk doğuşu, Dere Mahalleleri kuzeyi, Gez, Harput Kapısı, Yarımca Yolu'nu kaphyordu — beher metre karese 3 kuruştan olarak Belediyeden istimlâk olunmuş" buralardaki baba ve dedelerimizin kemikleri çuvalarla köylere nakledilmiş, bu şuursuz hareket karşısında şehrin üst tabakaları, Belediye ve İmar Birliği âzaları seyirci kalmıştır²³."

23) Bk. Kâzım Yurtalan: Doğu İnşaat Kooperatifinin Tarihçe - i Hayatı, 1952, Erzurum, Sf. 1 - 10. Bu Raporun sahibi sonradan Erzurum Belediye Reisi olan, bugünlerde 50. senesi anılan "Erzurum Kongresi" âzâsı merhum Küçük Kâzım Beydir.

Bu feci durumu aynı Devlet adamı 1942 deki Erzurum ziyaretinde de teessürle müşahade ettikten sonra “sebeP” in tamamıyla Devlet - Baba ve Erzurum’daki temsilcileri tarafından “idare” veya “idaresizliği”nde bularak mekanizması Devlet ile Halk birliğinden ibaret halk ve Devlet iştirakleri ile takviye olunan bir malî yardım yolu tavsiye etmiştir. Bu prensibin icabı olarak Merkezi Erzurum’da, dalları bazı Doğu şehirlerinde bir “Doğu İnşaat Kooperatifi” kurulmuş, Devlet fonu olarak bu kooperatife 1.300.000 lira tahsis edilmiş, ortaklardan da 65.000 lira toplanmıştır. Mesken ihtiyacının karşılanmasını uzaktan takip eden Başvekîl, 1947 de Dahiliye Vekilini — Hilmi Uran’ı — Erzurum’dan bilgi getirmeğe memur etmiş ise de seyahatten dönen Vekil toplanan kooperatif parası ile Kars kapısında bir asrî mezarlık inşa edildiği ve “birkaç müteahhidin de servet edindiği” haberini getiriyor. Kooperatifin “Tarihçe - i Hayatı” nı anlatan Rapor sahibi şu neticeye varmaktadır :

“— 1935 - 1940 arasında 2,5 Milyon, 1942 de İnşaat Kooperatifinin kurulması ile 1.300.000, nihayet 1949 da 3.350.000 lira gibi mühim paralar, şehrin kalkındırılması için tahsis edilmiş, ayrıca 900.000 metre ecdat mezarlıkları, 47.000 metre İstasyon ve vakıf arazisi sırf halkı mesken sahibi yapmak için verilmiş iken, ne yazık ki — Halkın “Neme lâzım! neme gerek!, bana ne!” demesinden doğma bir zihniyet, hepimizi ibtidai şekilde yaşamağa mahkûm etmiş, siyasi, idarî, iktisadî teşekküllerden doğma hi-ziplere dayanan mahdut vatandaşların indî ve keyfi mütalâa ve muamelelerine bizleri maruz bırakmıştır. Bakalım : nesl - i âti bizlerden bu hareketimizin hesabını ne zaman soracak?²⁴”

Erzurum yapı kooperatifçiliğinin 1940 sıralarına rastlayan bu ilk muvaffakiyetsiz denemesi arkası sıra Devlet’in işbirliği yapmadığı küçük çapta kooperatifler birbirini takip etmiş, içlerinden işlerini bitirip dağılan ve hedefine ulaşmış yapı kooperatifleri vardır. Sayıları 1969 da 57 yi bulan bu yapı kooperatiflerini şu şekilde tiplendirme mümkündür :

I — Serbest meslek mensupları;

II — Belediye, smaî (şeker, et kombinası... gibi) ve malî müesseseler (Bankalar...) memur ve hizmetlileri;

III — İşçiler.

24) Bk. Kz. Sf. 7. “Tarihçe - i Hayat” sahibi ilâve ediyor : “Onbir seneden beri ev ümidiyle yaşayanların 57 si nefretle paralarını geri almış, kalan 93 ortağın gayz ve kininin habersiz bulunan İdare Heyetinin gafflet içinde yaşadıkları görülmüştür!”

Listenin 57 kooperatifinin 2/3'si birinci tipe, 1/3'i diğer 2. ve 3. tiplere aittir. Yalnız I. tipe bağladığımız K. isimleri sadece "Gül, Şen, Serhat, Aydınlık, Şahinler, Başak, Variş, Güven... ilh." gibi sıfat ve isimler taşıdıkları için gerçekten sokuldukları tipten olup olmadıkları pek sarih değildir. Ancak her birinin hüviyetini inceleyen monografiler bize bu rahatı verebilecektir.

İmar politikası sahasında tâ 1940 dan beri çok uyanık olan Erzurum'da bir taraftan Devletin güttüğü Sosyal Mesken dâvası, öteyandan hususî sektörün işyeri ve mesken inşaatı son otuz yıl içinde şehrin "toprak" dan mimarisini değiştirmiştir. Bu ameliyede kooperatist sektörün de büyük payı vardır. 57 yapı kooperatifinden 8'i işini bitirmiş bulunuyor. Diğerleri ya bitirmek üzeredir veya bitirmeğe yönelmektedirler. Bunlardan biri ve en sonuncu kuruluşu bir kazadan Erzurum'a vâki olan, son zamanlarda temposu artan göçün mahsulüdür : *Tortum Yapı Kooperatifi*. Öteyandan Erzurum da yapı kooperatifçiliği bahis konusu olurken Erzurum dışında İstanbul'da Erzurum adına kurulan bir yapı kooperatifine de yer vermek gerekir : *Mahdut Mes'uliyetli Erzurum Bölgesi Yapı Kooperatifi*. 1952 de Çubuklu da yapılan İstanbul'daki daha ziyade orta sınıf mensubu Erzurumlu Ailelerle Erzurum'dan gelmiş iç turistler toplantısına katılanların arzuları bu kooperatifin kurulmasına zemin hazırlamış, nihayet bugün Küçük Çamlıca'da 80 evlik bir mahalle vücutte gelmiştir. Son zamanlarda İstanbul Belediyesi bu yeni mahalleye "Erzurum Sitesi" adını vererek otobüs seferleri dahi ihdas etmiş bulunuyor²⁵.

Böylece Erzurum'daki kooperatifleşme hareketini müşahadeye girerken karşımıza Şehirleşme'den önce "Şehircilik - Urbanisme" in çıkması tabii karşılanmalıdır. Zira eski 130.000'lik Erzurum, sık sık tekrarladığımız gibi, 8500 nüfuslu ve harap 1918 Erzurum'u olunca mesele "Barınak" "temininden ibaret olacak, bu endişe günümüzün Erzurum'undan dahi devam edecektir.

Birinci (1937) ve ikinci (1965) fizik plânlamasını şu veya bu şekilde yaptıran, mümkün olduğu kadar resmî ve hususî sektör olarak yapı ve mesken işini karşılayan, bu arada 57 yapı kooperatifi kuran Erzurum da şehirleşmenin gerektirdiği iktisadî gayeli kooperatifleşme ne durumdadır?

25) Kooperatif kendisine mahsus ve Gümüşhane, Erzincan, Kars, Ağrı ve Van Vilâyetlerini de içine alan bir bölge telâkkisine uymuş, Erzurum İli dışındaki bu Vilâyetler halkından âzâlığa talip olanları "Yönetim Kurulu kararı ile üye kaydedebilirler. Bk. İstanbul'da "Erzurum Bölgesi Yapı Kooperatifi Nizamnamesi, 1955, İstanbul, Sf. 5, M. 4.

Bu suala cevap vermek için önce Erzurum'daki kooperatif varlığını ele almak gerekiyor. Bu varlık şu listede görülebilir²⁶ :

1 — Ziraî Kredi Kooperatifleri	19
2 — Esnaf Kefalet Kooperatifleri	4
3 — İstihsal Kooperatifleri	8
4 — İstihlak Kooperatifleri	2
5 — Küçük Sanat Kooperatifleri	1
6 — Yapı Kooperatifleri	57
Yekûn	91

Bu kooperatif dallarından her birinin şehrin şehirleşmesine yardım yönünden ayrı ehemmiyetleri vardır. Ziraî ve sınaî — yani esnaf ve zanaatkarların muhtaç olduğu — krediler iki sosyal sınıfı tefeci elinden kurtarabilir. İstihsal kooperatifleri tabiatı değerlendirme, kıymet yaratma bakımlarından ayrı bir değere sahip olabilirler. Bu gibi hususların derinliğine bilinmesi şehirleşme ile kooperatif varlığı arasındaki ilişkisi aydınlatacak, rakkamların arkasındaki kooperasyonun örgüsünü aydınlatacaktır.

Kooperatifçilik tarihimizin ziraî kredi ile ilgili safhalarına kısaca işaret edelim.

1 — Umumiyetle Tuna Valisi Midhat Paşa'nın 1863'de birkaç Rumeli Vilâyetine kurduğu "Memleket Sandıkları", ziraî kooperatifçiliğimizin başlangıcı sayılır.

2 — Bu sandıklar memleket sathına kısmen yayıldıktan sonra "Menafî Sandıkları" adı verilen yeni bir safha geçirmiştir.

3 — Bu sandıklar yerlerini 1888'de bir Devlet Bankasına bırakış, fakat çiftçiye kredi temini kaygısı bu yeni Bankaca takip edilmiştir.

4 — Cumhuriyet'den sonra Z. B. kredi teşkilâtını, mahdut birkaç Vilâyet dışında halka yöneltmeği düşünmüş ve 1924'de bir "İtibar - i Ziraî Birliği" kanunu tedvin eylemiştir.

5 — Bundan beş sene sonra 1929'da "Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu" çıkarılmıştır.

6 — Nihayet 1935'de biri Ziraî Kredi, ötekisi Ziraî Satış için olmak üzere iki kanun neşredilmiştir²⁷.

26) Kooperatifler Envanteri, 1967, Ticaret Bakanlığı Teşkilâtlandırma Umum Müdürlüğünce hazırlanmış olup Teksir halinde kalmıştır. Bizi bu 67 Vilâyetin her çeşit kooperatiflerinin adlarını muhtevi Envanterden faydalandıran Umum Müdürlük Erkânına, başta Orhan İnan ve Orhan Çevik Beyler olmak üzere teşekkür ederiz.

27) Bk. Z. F. : Türkiye'de Kooperatifçilik, 1953, İktisat Fakültesi Yayını. Bu kaynak Tarihçe hakkında umumi bilgi vermektedir. Konu hakkında Z. B. nin çok zengin neşriyatı vardır. "Kooperasyon Sosyolojisi" adlı eserimizin sonundaki Bibliyografya'ya müracaat.

Erzurum Bölge veya Vilâyet Kooperatifçiliği henüz bir araştırma mevzuu olmadığından bu safhalarla alâkalı çevre bilgisine sahip bulunmuyoruz. “Menafî Sandıkları”ndan Ziraat Bankasına geçiş sırasında böyle bir geçişin Erzurum’da cereyan edip etmediği meçhulümüzdür. Bildiğimiz husus Erzurum Z. B.’nin 1889 tarihinde kurulduğudur. 4. ve 5. safhalara mal edilebilecek kredi tesisleri Erzurum’da var mı idi? Bilinmiyor.

Fakat 6. safha ile Erzurum’un önce cereyan olarak alâkası başlanmıştır. Gerçekten 1935’de çıkarılan iki kanun — 2834 ve 2836 sayılı kanunlar — Bir Erzurum gazetesinde nazariyatçısını bulmuştur: “Doğu Tarım Kredi ve Tarım Satış kooperatiflerine muhtaçtır. Nitekim Ege’de bu yoldan muvaffakiyetler elde ediliyor. Bilhassa büyük köyleri gözönüne almalı. İcap ederse birkaç köyü birleştirerek merkezî bir köyde ziraat kredi kooperatifleri kurmalıyız... Bunlar bizim ileri hareketimizin ana kaynaklarıdır”²⁸.

Bu işarete rağmen çevrede hiç bir kıvılcama görülmemektedir. Yalnız bölgenin coğrafi durumu içinde müstesna bir “Çukurova” iklimine sahip bir köşesinde 2834 sayılı ve 1935 tarihli Ziraat Satış Kooperatifleri kanununun bir tatbikatına rastlanmaktadır: “Yirmi seneden beri belini doğrultamayan Iğdır pamuk müstahsili mutavassıttan nihayet kurtulmakta ve Kooperatifine kavuşmaktadır”²⁹.

Erzurum’da kurulmasına teşebbüs edilmiş, fakat ikmal olunamamış bir istihsal kooperatifi gayesi itibariyle dikkat çekicidir: Doğu Kavakçılık, Bağcılık, Arıcılık ve Kümes Hayvanları yetiştirme kooperatifi.

Önce şunu söyleyelim: Adına bakarak bilinen iklime sahip bir Vilâyet merkezinde böyle bir kooperatifin manâsı olamayacağı akla gelir. Hakikatte düşünülen kooperatif sahası Erzurum’a 70 Km. mesafede, meyveciliği ile tanınan bir kazadır: *Tortum*. Saha ise bugünkü Erzurum/Tortum/Artvin yolu üzerinde Denizbaşı denen mevkiye bulunmaktadır: “Kooperatif Tortum gölünün güney kısmında çay bekayası ve kısmen

28) Bk. Cemal Tanışman: Tarım Kooperatifleri, “Doğu” Gazetesi, 23.12.1937 (Muharririn bu yazısı bir tefrika olarak devam ediyor: 24, 25 ve 28.12.1937).

29) Iğdır Pamuk Kooperatifçisi, 1937, “Doğu” Gazetesi, Erzurum, S. 8 Erzurum’da ve Doğu’da Kooperasyon meselesine 1937-38 lerde uzaktan temas eden birkaç Z.B. Erzurum Şubesi mensubu — ki yazıları Doğu’da çıkmıştır — ndan sonra temas eden Amerikalı Prof. Fenske olmuştur. Bk. “İş ve Düşünce” Dergisi, İstanbul, 1968, S. 262 (Bu sayıda Profesörün bibliyografisi mevcuttur.)

dere yatağı vaziyetinde olan, dolayısıyla Devletin tasarrufu altında bulunan arazi üzerinde tesis edilecektir... Müteşebbis heyet, zikri geçen sahanın Devlet elinde bulunduğunun tesbitini istemektedir..."

Tortum gölünün jeolojik sebeplerle teşekkül ettiği zamanlardan beri. "çay bakayası ve dere yatağı" durumunu muhafaza eden 3000 dönümü bulan bu arazi, Müteşebbis Heyete verilen cevaba göre kısmen — 150 dönüm kadar olan parçası — Hazine adına tapulu, geri kalan kısmı Devlet tasarrufu altında bulunmakta ise de bu yer, ödetenberi Tortum'un. Gölbaşı ve İs. köyleri halkının geçimlerini temine yaramaktadır. Bu gibi yerler ise Devlet Bakanlığı emrine geçmiş olduğundan ve muhtaç çiftçilere dağıtıldığından bahis mevzuu sahanın Toprak Tevzi Komisyonlarınca esash scurette tesbit edilip muhtaç çiftçilerin ihtiyacı karşılanmadan Kooperatifimize verilmesi imkânsızdır."

Erzurum Defterdarlığının Vilâyet kanalı ile 1957 sonlarında verdiği bu cevap karşısında Müteşebbis Heyet "Arazi Komisyonu marifetiyle zikri geçen arazinin incelenmesi" ni istemiş ise de, aradan geçen on yıldan fazla bir zamandan beri durum ele alınmış ve kooperatif kurulmuş veya kurulmayacağı, istenen araştırma neticesinde kurulacağı anlaşılmış değildir.

Biz, şehirleşen Erzurum'un kendi çevresinde kooperatist sektör zihniyetini gösterme davranışı bakımından bu teşebbüse işaret ediyoruz. Elli altı maddelik Nizamnamesinin 3. Maddesine göre tasarlanan kooperatif "başta kavakçılık ve bağcılık olmak üzere arıcılık ve her nevi kümes hayvanları yetiştirmek, cinslerini islâh ve yine başta Erzurum Vilâyetine ve mülhakatına şâmil bulunmak üzere Doğu Bölgesinde bir nevi iktisadî ve kültürel hareketlere öncülük ederek kooperatifin sahası içinde bu mevzularla ilgili meslekî ve teknik kurslar açmak, kümes hayvanları ve arı beslemesini sağlayacak ziraî teşebbüslere girişmek, ortaklar için arı, damızlık istasyonları, üretme ve islâh çiftlikleri ve fidanlıklar tesis etmek, bu hususlar için lüzumlu malzeme ve işletme vasıtalarını kümes hayvanları ve arılar için yem, aşı vesair maddeleri temin eylemek, bunların bakım ve barındırılması için bina tesisleri vücuse getirmek, fazla kavak fidelelerini muhtaç köylülere ucuz fiyatla dağıtmak, bu teşebbüsten elde edilen her nevi mahsulü satış merkezlerine nakleserek satmak, temin edilecek geliri umumî heyet kararı ile ortaklara tevzi veya işletmeğe tahsis etmek"le meşgul olacaktır.

Gerek kooperatifi kuracak "insanlar" gerek bu kooperatifin iş sahasının halkı arasında yaptığımız soruşturmalar bu iki zümre arasında âdeta

bir sosyal sınıf veya tabaka çatışmasını belirtmiştir. İçlerinde bazı "Tortumlu"ların da bulunmasına rağmen çoğu Erzurum münevverleri olan kurucular, Denizbaşı ve çevresinde sempati ile karşılanmamış, kurucuların kooperatifçilik bilgisine dayanan aydınlatıcı beyanları çevre halkı arasında anlayışla karşılanmamıştır. Bu ruh halinin tesiri altında Vilâyet Merkezindeki resmî ilgililer bazı güçlükler göstermişlerdir. Esasında Köylü de "Şehirli tarafından istismar edilme", şehirli münevver kurucu da "Menfaatlerini idrak edemeyen köylü anlayışsızlığı" düşüncesi kuruluşu anlatılan çıkmaza sokmuştur. Bilhassa Denizbaşı mevkiindeki Efensioğlu Kahvesinse görüştüğüm köylülerde "İstismar edilme" şüphe ve duygusu seziliyordu. Konusu itibariyle çok hareketli neticeler doğuracağı tahmin edilen teşebbüs, eğer çevre köylerinin İmam - Öğretmen - Muhtar siyah üçlüğü ve var ise yine çevrenin okumuşları tarafından Tortum'da kurulacak aynı kooperatifin başka türlü karşılaşılabileceği kanaatine varılmıştır. İlâve edelim ki, 1958 teşebbüsüne bugünkü Tortum Havzası son derece muhtaç bulunmaktadır. T.K.D., teşebbüsü bir çevre hareketi olarak rece muhtaç bulunmaktadır. T. K. D., teşebbüsü bir çevre hareketi olarak ele aldığı takdirde muvaffak olmamak için bir sebep yoktur. Resmî güçlükler eğer gerçekten mevcut ise, Tortum Kaza merkezi ile Şelâle arasında aynı neviden bir gaye için başka kuruluş sahaları da bulunabilir.

Bizde istihlâk koperatiflerinin iki çeşit olduğu malûmdur : 1) Bazı müesseselerin kendi memur ve işçileri için kurdukları kapalı kooperatifler, 2) Geniş ölçüde herkese açık istihlâk kooperatifleri, Erzurum Ziraat Bankasının kendi memurları için kurduğu "kapalı" kooperatifin muvaffakiyeti, bir ayrı Erzurum Memurları İstihlâk kooperatifi kurma ihtiyacını doğuruyor. Fakat bu ihtiyaç karşılanamamıştır³⁰.

Yukarıdaki Erzurum alt-bölgesi Kooperatifler envanterinde zirai ve sınaî-ki burada "sınaî" sıfatını "Esnaf ve zanaatkârlara ait" olma manasında *artizanal* karşılığı olarak kullanıyoruz — Kredi kooperations hareketi çok zayıftır. 14 kazalı Erzurum için envanterin gösterdiği 19 (Tarım Kredisi), 4 (E. K. Kredisi) ve 1 (Küçük sanat kredisi) rakkamları kemiyetten yana pek fakir sayılır. Diğer k. nevi'lerine ait rakkamlar da aynı derecede zayıftır. Hele nihayet bir Ziraat Fakültesine kavuşan, bir manada bütün Doğu'nun zirai kooperasyonla beraber Zirai sanayi ve zanaatlar kooperatifçiliğinin dertlerini ele alacak ve realiteye yönelmiş bir Fakül-

30) Bk. Saadettin Uğursal : Z. B. İstihlâk Kooperatifi, "Doğu", 1938 Erzurum S. 277 ve Bahadır Dülger : Erzurum'da bir memurlar istihlâk kooperatifine ihtiyaç var. "Doğu", 1938, s. 278.

teden bu sahada çok şeyler beklenmektedir. Bunun için büyük Doğu'dan önce ve onu ele almağa bir başlangıç olmak üzere 14 Kazalı Erzurum'u bütün çevreleriyle bir müşahede ve teşhise tâbi tutmak, sonra da bir yandan Üniversite, Ziraat, Ticaret ve K.I.B.ları, Ziraat Bankası ve Halk Bankası, öbür yandan çevrelerin sosyal ve mesleki teşekkül temsilcileri ve o çevrelerin İmam-Öğretmen-Muhtar'ları arasında iş ve dava birliği şekilleri bulmak lâzımdır. Ancak bu suretle, Doğu halkının *İmece* veya *Hab* dediği ortaklık ruhu, şehirleşmenin istediği modern kooperatifin muhtevasına aşılabilir.

1863 lerle başlayan Türk kooperatifçiliğinin henüz sahip olamadığı bir "Kooperatifçilik Enstitüsü", daha sonra da bir "Kooperatifçilik Mektebi" ile Erzurum Üniversitesinin yalnız Erzurum alt-bölgeline değil, yalnız Doğu'ya değil, bütün Türkiye'ye son derece muhtaç olduğu, imanlı ve bilgili kooperasyon liderleri, "Homo Economicus" la "Homo Socialis" in çarpıştığı dünyamızın ve dolayısıyla memleketimizin muhtaç bulunduğu "Homo Cooperativus - Kooperatifçi Adam" ları yetiştirecek bir öğretim ve terbiye müessesesini Erzurum Kongresinin 50. senesinde bir armağan olarak sunmuş bulunacaktır.

— IV —

Erzurum Şehirleşmesi ve Sendikalaşma

Türk şehir sosyolojisinin metodolojisine tâbi olarak şehirleşmenin paraleli olan hâdise ve meseleleri ele almağa devam edeceğiz. Bu paralelizm'lerden biri Erzurum'a mahsus sanayileşmenin arkası sıra görünen iş ve işçi meseleleri ile sendikalaşma cereyan ve hareketidir.

Sendikacılık tarihimizin "Sendika" kelimesini kullanma suretile başlangıcı, bilindiği gibi 2417 sayılı ve 1947 tarihli Sendikalar kanunudur. Bu kanundan önce "Cemiyet", "Dernek", "Birlik" adları altında birtakım âmele kuruluşları ve bunların tasrih edilmeyen sendikal faaliyetleri, bilhassa yabancı teşebbüslere karşı sendikal denebilecek savaşları yok değildir. Umumiyetle Doğu'da, hususî olarak Erzurum'da 1947 den önce bu neviden Cemiyet ve Dernek bulunmadığını söyleyebiliriz. Sendikalar kanununa göre işçi sendiaksı kurma teşebbüsleri ise 1950'de başlamıştır.

Bu başlangıcın tarihini, ilk müteşebbislerini tesbit işini Türkiye Bölgeleri Sendikacılık tarihçesine bırakarak bugünkü Erzurum'un iş ve işçi durumunu konunun gerektirdiği ölçüde, umumî bir bakışla ele alalım.

A — İş ve İşçi Durumu

Doğu Bölgesinin gelişmemişlik karakterleri arasında kendine mahsus bir Vilâyetler ünitesi de yer alabilir. Şöyle ki Çalışma Bakanlığı, Batı, Marmara... bölgelerinde görülen “Her Vilâyette ayrı Çalışma Organizasyonu” yerine “Birleştirilmiş birkaç Vilâyet için bir Çalışma Organizasyonu” formülünü takip etmekte, işyeri durumu lüzum gösterdikçe bu formülde şu veya bu değişiklik yapılmaktadır.

Araştırmamızın hazırlandığı sıralarda üç Doğu Vilâyetini misal olarak zikretmek mümkündür:

Diyarbakir Bölgesi	Elâziz Bölgesi	Erzurum Bölgesi
1 — Diyarbakir	1 — Elâziz	1 — Erzurum
2 — Van	2 — Bingöl	2 — Erzincan
— Muş	3 — Tunceli	3 — Kars
— Bitlis	4 — Malatya	4 — Ağrı
5 — Siir	5 — Adıyaman	
6 — Hakkâri		

Bizi burada ilgilendiren, Erzurum Çalışma Bölgesinin işyeri ve işçi yönünden kemmi durumu, biri 1958 ve 1959, ötekisi dört yıl ara ile 1962 ye ait üç tabloya sahip bulunuyoruz³¹:

TABLO 1

1958 Durumu

Vilâyet	İşyeri Sayısı	Erkek	İşçi Sayısı		Yekûn
			Kadın	Çocuk	
Erzurum	381	11574	87	277	11938
Erzincan	89	6586	65	175	6826
Kars	113	5040	2	8	5050
Ağrı	39	1020	1	—	1021
Yekûn	622	24220	155	460	24835

31) Bu rakamlara henüz tesbit edilemeyen küçük cesametteki işyerlerinin dahil edilmediğini, hattâ bir tahmine göre meselâ Erzurum için 13.108'in bu takdirde 40.000'e yaklaştığı Erzurum Çalışma Müdürlüğü ile vaki temas neticesinde anlaşılmıştır.

TABLO II
1962 Durumu

Bölge Vilâyetleri	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı
Erzurum	527	13.108
Erzincan	131	3.021
Kars	103	4.396
Ağrı	36	750
	797	21.266

Biri 1958, diğeri 1962 durumunu gösteren bu tablolar, aradaki yıllar için de çizilebilseydi belki gecekondular şehirleri arasına giren Erzurum'un ne nisbette istihdam imkânları yarattığı rakamlar yolu ile görülebilirdi. Fakat çevrenin sanayileşme vaziyetinde 1958 - 68 arası devre hiçbir esaslî değişiklik geçirmedigine göre on seneye ait yıllık tabloların da statik kaldığına, vaki değişikliklerin ise kayda değmiyeceğine hükmedilebilir.

Bu *à priori* hükümü bir tecrübî düşünceye bağlamak için 1959 yılının başlangıcına ait bir tablo ile karşılaştırmak imkânı elimizde bulunuyor. Bunlardan birincisi yukarıdaki I. Tablodur. Şimdi Tablo III'e göz atabiliriz:

TABLO III

Bölge Vilâyetleri	İşyesi Sayısı	İşçi Sayısı			Yekûn
		Erkek	Kadın	Çocuk	
Erzurum	393	11676	87	282	12045
Erzincan	85	6303	65	175	6543
Kars	112	4852	2	8	4862
Ağrı	40	1038	1	—	1039
Bölge Yekûnu	630	23869	115	465	24489

Beş seneyi ihtiva eden 1958-1962 arası devrenin Erzurum Bölgesinde vaki işyeri ve işçi sayısı değişikliği pek kayda değmez. Aksine bölgenin iki Vilâyetinde düşüş görülüyor:

TABLO IV
İşyeri - İşçi Sayıları

(İlk rakkam İşyeri, ikincisi İşçi Sayılarını gösteriyor)

Seneler	Erzurum	Erzincan	Kars	Ağrı
1958	381-11938	89-6826	113-5030	39-1021
1959	391-12045	85-6543	112-4862	40-1039
1962	527-13108	131-3012	103-4396	36-750

İlk iki Vilâyetteki işyeri ve işçi hareketliliği 1962-1967 arasında statik bir durumda kalmıştır. Zira ne âmme, ne de şahsî teşebbüs sektörlerinde hiç bir sınaî yatırım yapılmamış, bu durum 1967'de bölgenin Plânlama yönünde bir reaksiyon göstermesine, hattâ "Doğu Mitingleri" diye anılan siyasî ve menfî maksatlı istismarlara girişilmesine vesile teşkil etmiştir³². Esasen siyasî bir yönü olmayan "Doğu'ya kayıtsız kalma şikâyetleri" nin ötedenberi mevcut olduğu, umumî (D.P.T.) ve mahallî (İ. ve İ.B. Bölge Plânlaması) çalışmalarının 1958 ve 1963'lerden beri ciddi ve elle tutulur bir sanayileşmeye hemen hiçbir ehemmiyet vermediği görülmektedir. Bölgeler Dengesizliği diye formüllenen büyük ve mühim meselenin Erzurum Alt-Bölgesini de içine aldığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında mahallî bir Plânın bile yapıldığı ve 1927'nin Türkiye'sinde Ticaret Vekâletine sunulduğu fakat 1930 lardan sonra Demiryolu müstesna, alakasızlığın başladığı bilinmektedir³³.

Şuna da işaret edelim : işyeri ve işçi sayılarının ilk bakışta *endüstriyel* vafına yer veren çeşidinden olduğunu zannetmemelidir. İşyeri ve işçi tarifi hususunda çok cömert, daha doğrusu memleket şartlarının tesirine açık iş mevzuatımızın gittikçe de müsamahalı olan tatbikat hemen bütün beledi, ticarî, artizanal ve nihayet hizmet sektörü ile ilgili işyerlerini de içine almasının neticeleri karşısında bulunuyoruz. Sayıları mahdut —şeker, yem, et... gibi— birkaç endüstriyel müessese dışında mevcut işyerlerinin yarısına yakın kısmı ekonomimizin hususiyetini teşkil eden İmalât Sanayii —daha doğrusu İmalât Zanaatları— ile alâkalı bulunmaktadır.

32) İktisat Fakültesine bağlı Gazetecilik Enstitüsündeki (Anket ve Araştırma Merkezi) nin topladığı Anadolu ve bu arada Doğu Gazeteleri, ötedenberi Devlet'in bu yönden ilgisizlik, aksine bölgenin sermaye ve teşebbüs gücünün Batı bölgesine kayışı gerçek iktisatçı ve iktimaiyatçılara yarayacak yazılarla doludur. Fakat bu şikâyetleri 1967 deki siyasî maksatlı, hattâ bu maksada daha başka gayri millî arzu ve heveslerle süsleyen çığırta "Mitingler" in konuları ile karıştırmamalıdır. Bu hususta budan evvelki Fasil'ları dikkatle gözden geçirmek faydalı olabilir. Bu arada Erzurum Alt - Bölgesinin Alt/Alt bölgelerinden biri olan, en başta Erzurum Alt - Bölgesi olmak üzere bir kısım Doğu Vilâyetlerine bol muharrik kuvveti vermek gayesiyle değerlendirilmiş Şelâlesiyile meşhur Tortum çevresinin tâ 1950'lerden beri bir Çimento Fabrikası arkasında kopardığı feryatlar çok mânâlıdır. İlerde (Tortum Kalkınma Derneği Tecrübesi) ile ilgili Fasil'da bu husus üzerinde durulacaktır.

33) Araştırmamızın yapıldığı yıllarda Erzurum Bölgesi Çalışma Müdürlüğünü müstesna bir dikkatle ifa eden ve "İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü" ne geniş ölçüde yardımlarını esirgemeyen Sayın Mahir ÖZEL'e teşekkür ederiz.

Erzurum şehirleşmesi vesilesile sendikalaşmasından önce çevrenin iş ve işçi durumunu umumî çizgilerile böylece anlattıktan sonra bu durumla ilgili yurtdışına işçi ihracı yönü üzerinde de durabiliriz.

Muhtelif resmî makamlarca veya araştırmacılarca tatbik edilen 9 lu, 7 li, hatta 6 lı bölgeleme modellerine konu olan bölgelerimiz ile işgücü ihracı arasındaki ilişige ait umumî bir inceleme mahsulü mevcut değildir. Yalnız İstanbul Üniversitesinin İctimaiyat Enstitüsü, bu meseleyi 1965 de ele almış, Doğu ve Kuzey-Doğu ile ilgili bir seri yayım yapmıştır. Adı geçen Enstitü Müdürü ve araştırma ekibi reisi Prof. Orhan Tuna Erzurum'da yalnız bir köy (Kân) ile bir Kaza (İspir) yı çalışma sahası olarak ayırmış, Erzurum - İspir yolu üzerinde de ikinci bir kaza ve köyleri (Tortum) üzerinde durmuş, yurtdışına gidenler, dönüp tekrar avdet edenler ve kalanlar ve tanışları arasında soruşturmalar yapmış, sonunda hemen hepsinde "Yurtdışından döndükten sonraki durum kaygısı" nın bulunduğuna, ilmî ve objektif bakımdan da bu kaygının problematik bir manzara taşıdığına işaret etmiştir³⁴. Daha sonra mühim bir sosyolojik probleme temas etmiştir. Şöyleki: Gelişmiş memleketlere Türkiyeden çok önce işçi gönderen memleketler — meselâ Yunanistan ve İtalya — işçi ihraç ettikten sonra onların geri dönmeleri halinde istihdam imkânlarını düşünürken Türkiye sadece "dış ticaret açığını kapayacak işçi dövizi" üzerinde durmuş ve halâ da durmakta bulunmuştur.

Zikredilen Enstitü Araştırması topladığı malzemeye dayanarak *Doğu insanlarında yurtdışına gitmek, çalışmak ve kazanmak hususunda çok şiddetli bir arzu*" nun bulunduğunu tesbit ediyor. Bu "şiddetli arzu" yu karşılama ile vazifeli İ. ve İ. B. Kurumu Erzurum Şubesinden elde ettiğimiz bir rapora göre göç başlangıcından belli bir tarihe kadar vaki müracaatlar, aşağıdaki Tablo'da görülmektedir³⁵ :

TABLO I
Müracaatlar

Sene	Kars bürosu		Merkez büro		Toplam	
	Erkek	kadın	Erkek	kadın	Erkek	kadın
1962	115	—	313	—	428	—
1963	1569	—	3192	8	4761	8
1964 (3 ay)	1978	—	1545	1	3523	1
Toplam	3662	—	5050	9	8712	9

34) Bk. Orhan Tuna : Batı memleketlerine işgücü akını, 1966, İstanbul "Sosyal Siyaset Konferansları", Sf. 250 - 270.

35) Bk. Erzurum İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubesi 1963 - 1964 Raporu Raporunda 1964'ün ilk üç ayına ait olmak üzere gösterilen işçi sayısı aynı ya-

Bu 8721 müracatten ise aynı dönemlerde yurtdışına 1462 işçi gönderilebilmiştir. Aşağıdaki tablo dış memleketlere gidenleri göstermektedir:

TABLO II
Giderler

Sene	Almanya	Belçika	Avusturya	Toplam (Erkek)
1962	32 Erkek	—	—	32
1963	221 "	572 Erkek	—	739
1964	741 "	278 "	18 Erkek	1037
Toplam	994 "	850 "	18 "	1462

Bu tablolarla dikkati çeken husus yurtdışına gitme arzusu gösteren kadın işçinin yok denecek kadar azlığı (1962 de hiç yok, 1963 de 8, 1964 de yalnız 1) dir. Bu 9 istekli de aynı yıllarda yurtdışına gönderilememiştir. Bu durum memleket bölgelerinin, bu arada Doğu'nun kadın-erkek münasebeti, kadının aile ekonomisindeki faal mevkii, erkeklerin umumiyetle gurbete çıkma ananesine esasen sahip bulunması gibi sosyolojik sebeblere dayanabilir. Tablolar hakkında Raporun verdiği izahlar arasında bir başka husus da var: "Bölgemizden gönderilmiş olan işçilerin bilhassa Belçikalı işverenleri memnun ettikleri öğrenilmiştir. Bu vesile ile dış ülkelerden talebin artacağını ümit etmekteyiz." Bu mülâhazanın ne gibi bilgilere dayandığını bilmiyoruz. Türk işgücünün kullanıldığı yabancı memleketlere şâmil bir araştırma, hattâ işgücü ihraç ve idhal eden memleketlerin iş arzı ve talepleri etrafında bir anket bulunmadıkça Erzurum İ. ve İ. B. Şubesi Raporunun kaydettiği bu hususu sadece nakletmekte kalıyoruz.

Devlet'in yalnız hususi sektörün veya bizzat kendisinin yaptığı idhâlât neticesi olan dış borçları kapatma vasıtası olarak gözönüne aldığı bu "döviz" lerle memlekette çeşitli sahalarda bir yatırım yapma ve bunu "dönen işçilere işyeri temini" endişesile yürütme, bilindiği gibi birkaç seneberi ele alınmaktadır. Hattâ "öncelikle işçi gönderme" usulünün dayandığı Köy Kalkınma Kooperatfleri, bu hedefi gözetecektir. Fakat birkaç döviz toplama denemesi anonim şirket biçimine girmiş, girme istidadını göstermiştir. Daha ziyade Marmara, Ege bölgelerinden giden işçilerin ilgili oldukları bu teşebbüslerin asıl gaye ile — yani dönenlerin istihdamı-

ın tamamı için bir tahminden faydalanılmıştır. (Gösterildiği ilgiden dolayı I. ve I.K. Erzurum Ş. Müdürü Sayın Lütfü Aksu'ya teşekkür ederiz:)

na imkân hazırlama ile — bir ilişiği yoktur. Döviz toplama propaganda- larında böyle bir gayenin sözü geçse bile neticenin hiç de “gaye” ile ilgili olacağı iddia edilemez. Bundan başka, toplanan “dövizler” de Doğulu işçilerin dövizleri bulunsa, yatırım ihtimalleri mevcut olsa bile “Sermaye ve Teşebbüsün gelişmiş memleket köşelerine firarı” hadisesi Doğulu işçileri ve çevrelerini yine tasarlanan nimetlerden mahrum edecek, *gerçek şehirleşmenin ana faktörü olan sanayileşme kıvılcakları gelişmemiş Doğu’da görülmeyecektir*. Öteyandan bütçe açıklarının düşünen Devlet, “Döviz” lere sadece, evet sadece “borç kapatacak vasta” gibi baktığından göçten dönen işçi yine açıkta kalacaktır. Duruma sahip bir Devlet’in bulunmaması, 1962 - 63’ün Yurtdışına göç hadisesini ileride yalnızca şahısların ferdi olarak elde edebildikleri iktisadî varlıkların hikâyelerine bağlayacaktır³⁶.

Yurt dışına işçi göçünün başladığı yıldan itibaren birkaç seneye ait müracaatlara ve gönderilebilenlere ait bu rakkamlardan bugünkü durumu gösteren rakkamlara atladığımız takdirde arada bir işgücü kabul eden memleketlerden birinin, Almanya’nın iç vaziyetinden ötürü duraklayan göç, 1967 den sonra yine başlamış görülüyor.

İ. ve İ. B. Kurumu Umum Müdürlüğü Bültenine göre, 1968 den devredilen yurtdışı isteklilerinin sayısı 19’u kadın olmak üzere 13.592 olup, bunun 238 — ki yalnız 2 si kadın — i 1969 Martında göndermiştir. Hemen hepsi Almanya’ya giden işçilerin Vilâyet çevresinin hangi köşelerinden olduğuna dair bir sarahat yok ise de Erzurum ve İstanbul gecekondumahallelerine akın eden İspirli, Tortumlu... gecekondululara bakılırsa, en ziyade bu çevrelerden göç edenlerin bulunduğu hükmedilebilir. Muhtelif bölgelere ait bir istatistik araştırma ve buna dayanan bir sentezli tedkik, Doğu bölgesinin, dolayısıyla Erzurum alt - bölgesinin yurtdışına göçteki payını sarahatle gösterecektir³⁷.

Yurt dışına gönderilen işçi - çiftçilerimizin 9 veya 7 bölgeye dağılışı, bahsinde Doğu’nun ve Doğu Alt - Bölgesi Erzurum’un payı hakkında herhangi bir araştırmaya sahip değiliz. Her halde meselâ, Marmara, Ege

36) Bununla beraber K. İ. B. nin Kooperatifler Dairesince takip edilen ve “Öncelikle işçi gönderme” de vasıtalık yapan Köy Kalkınma Kooperatiflerinin bugünkü durumlarını yakından bilmiyoruz. **Yurt dışına göç ve Küçük ölçüde mahalli sanayileşme denemeleri** arasındaki münasebetlere ait ümitlerin gerçekleşmeleri beklenmektedir. Yalnız Doğu’da bilhassa Erzurum alt bölgesinde bu nevi kooperatiflerin izine rastlanmıyor!

37) Bk. İş ve İşgücü Bülteni, 1969, Ankara, Mart Sayısı, Sf. T. 17 a ve 24.

ve Güney mıntıkları yanında, Doğuya daha fazla işçi isabet ettiği ihtiyatla ileri sürülebilir.

Son elli yıl içinde tek ve çok partili zamanlarda Doğu'nun bir nevi üvey evlât telâkki edildiği iddiası pek de mübalağalı sayılmaz. Bu yüzden ki yurt dışına işgücü gönderilmesi bahsinde Doğu'nun Devlet'e karşı serzinişi bir derece daha artmaktadır. Birkaç sene önce Erzurum Belediyesi bu serzinişe ve dargınlık psikolojisine tercüman olarak mahalî bir gazetede neşrettiği bir Bildiride şu düşünceleri ileri sürmüştür :

— “Doğu'da şehre akını azaltmak ve işsizliği önlemek için dışarıya Doğu Anadolu'dan fazla miktarda işçi sevki gerekmez. Bu sistem olsa olsa saf ve itaatkâr tanınan Doğu Anadolu insanının Almanya tarafından çalıştırılmak arzusunun tahakkukuna yarayacaktır. Ayrıca Doğu Anadolu'dan gidecek işçinin Avrupa'da görgü ve bilgisi artacaksa da giden işçi adedi kadar da iş gücü Doğu'dan ve dolayısıyla memleketten eksilmiş olacaktır. Bu işçilerin iki üç, beş veya on sene sonra yurda avdetlerinde kendi memleketlerinde açılmış benzer fabrikalar bulunamayan işçilerimizin ne yapacakları da o zaman bir problem olacaktır. Gerçi işçi tasarruflarının memleket içinde değerlendirilmesi, yâni meselâ, dövizlerle Fabrika kurulması düşünülmektedir ama, düşünülen bu Fabrikalar kurulacak mıdır? Kurulacaksa acaba Doğu'da mı kurulacaktır? Onun için Doğu'dan gidecek işçilerin tasarrufu ile kurulacak Fabrikaların behemehal Doğu'da kurulması garanti edilmelidir. Şayet bazı fabrikalar batı şehirlerimizde kurulursa — ki bu hal beklenir — Almanya'dan dönen, meselâ İspirli bir rişçimiz acaba memleketini, eşini, dostunu terkedip, meselâ İzmit'te kurulan Fabrika civarında yerleşebilecek midir? Kırk seneden beri kurulan Fabrikaların yüzde doksanı Sivas'ın batısında kurulmuştur. Her yeni Fabrika kurulması söz konusu olduğunda Doğulu, İstanbul'da veya Ankara'nın batısında kurulduğu neticesine şahit olmaktan başka bir şey görmemiştir. Amma, her zaman yurt müdafaası Erzurum'dan, Ardahan'dan, Elâziz ve Hakkâri'den destek bulmuştur. Doğunun sınır başı, Anadolu'nun da kurtuluş başı olmamış mıdır?”³⁷.

37) Bk. H. Nalbantoğlu : Yurt dışına İşçi gönderme. “Aziziye” Gazetesi, Erzurum, 24.9.1965. Bildiri, 1965 den sonraki yıllarda gerek işçi idhal eden memleketlerin konjonktür durumları, gerek işçilerin yurtdışı ikâmetlerini kâfi görmeleri dolayısıyla dönenlerin vaziyetini önceden sezmiş benziyor. Bir gazetenin dikkatli muharrirince neşredilen bir roportaj serisi, meseleyi araştırarak olanlara malzeme veriyor. Bk. Cılızoğlu : Almanya'dan dönen işçiler şimdi ne yapıyorlar? “Akşam”, İstanbul, Şubat 1969 Koleksiyonu. Bunlardan birinde “Tezek üstünde düdüklü tencere!” kulla-

Bildiri bundan başka diğer bir sosyal dâvaya da temas etmekte, nüfus artışına karşı umumiyetle ileri sürülen, 1) Yurt dışına işçi ihracı, 2) Doğum kontrolü... çarelerinden ikincisine de karşı çıkmaktadır: "Konya Vilâyetimiz kadar bir saha işgal eden Belçika'da — ki bildiri sahibi bir Belediye Reisleri Heyeti ile İngiltere ve Belçika'yı ziyaret etmişti — dokuz milyon nüfus yaşadığına ve bu nüfusun geçimi endüstriye istinat etmektedir. Doğu'da, ve Türkiye'de doğum kontrolüne daha uzun zaman liüzüm olmadığı kanaatindeyiz. Türkiye'nin sahası 786.000 Km² nüfusu 30.600.000 kadar. Bu durumda Doğu için iki yol var: İktisadî potansiyeli arttırmak ve sosyal çöküntüyü önlemek için, iş imkânlarını hazırlamalı, yâni, fabrika, atölye ve benzeri iş yerini arttırmalı ve diğer yandan buna muvazi olarak kültür seviyesini arttırıcı çarelere yönelmelidir. Zira kültür seviyesi kendiliğinden doğumu Kontrol edecek faktör olacaktır. Bu arada doğudan Avrupa'ya gideceklerin sayısını arttırmağa vaz düşünmekten geçtik, şimdiye kadar gitmek için müracaat etmiş olan hemşehrilerimizin biran evvel gitmelerini İş ve İşçi Bulma Kurumu kapılarında daha fazla sürünmemelerini temin etmek lâzımdır..."²⁸

Geniş manâdaki Doğu'nun da merkezi sayılabilecek biry Vilâyetin Belediyesinin bu düşüncesinde hakikat payı yok seğildir. Bildiri esasında Erzurum Kongresi'nden sonraki yarım asır boyunca yavaş yavaş teşekkül eden bir "ihmal edilme duygusu" ile yüklü bulunmaktadır. Bu duygu 1963 den sonra kendini gösteren *Yurtdışına göç hareketi* ile ilgili olmayıp çok önceleri Doğulunun psikolojisinde belirmiştir. Sermaye ve teşebbüs gücünün Doğu'dan firarı ise müdahalesiz bir politika yönünden tabii görülmelidir. Türk işçisinin memlekete akacak tasarrufu ise aynı tabii icaplara tâbi olarak Doğu'ya arka çevirebilir. Bildiri'nin bu noktada doğruyu ifade ettiği şüphesizdir²⁹. Bugünden yarına Doğuda bir sanayileşme mucizesi vuku bulamayacağına göre bir taraftan hadiselerin zaruretine ister istemez tâbi olmak, öbür yandan hicret eden işgücü erbabının tasarruflarını hiç değilse Doğu bölgesinden olan işçilerinkini Doğu'da sınıf teşebbüsler için teşkilâtlandırmak, bu maksatla meselâ Doğu Belediye-leri Ticaret ve Sanayi Odaları arasında bir iş ve dâva beraberliği kurmak lâzımdır. Nihayet "yurtdışına giden Türk işçisinin ne nisbette yasıflı bir

nan Doğulu Rüstem Pehlivan'ın hikâyesi var: 18.2.1969. Erzurum Belediyesinin Beyannâmesinde (Almanya'nın Doğulu işçi istediği) hakkındaki müracaatından haberdar değiliz. Yalnız Erzurum İ. ve İ. Bulma Kurumu Şubesinin bir Raporunda Belçika'nın böyle bir isteğinden bahsolunmaktadır.

38) Bk. Kz. "Aziziye" Gazetesi, Erzurum, 24.9.1965.

39) Bk. A.g.e.

işçi olarak döndüğü ve döneceği, bunun için Türkiye ve Almanya İşçi Bulma Offislerince ne gibi tedbirlerin alındığı” meselesinin ilgili resmi vazifelilerden önce Doğu işçilerini düşündürdüğüne de işaretle kalalım”⁴⁰.

B — Erzurum şehirleşmesinin meydan verdiği iş ve işçi meseleleri, bir taraftan Devlet’i ve âmme organlarını alâkalandırırken öbür yandan işverenlerle iş alanların teşkilâtlanmalarına yol açar. Bir burada Erzurum Çalışma Bölgesindeki sendikaların kendi durumundan bahsedeceğiz.

Bugünkü — daha doğrusu bu araştırmamıza başlandığı 1962 Erzurum’undaki — durum şu tabloda görülebilir :

TABLO I
Erzurum Çalışma Bölgesi Sendikaları

Bulunduğu Yer	Sendika Ünvanı	İşçi Sayısı
Erzurum	T.D.D.Y. İşçileri Genel Sendikası	211
"	Erzurum lokanta, Otel, kahvenahane,	
"	Garson, ve İşçiler Sendikası	40
"	Erzurum Fırın ve Unlu Maddeler	
"	İmâl eden işyerleri İşçileri Sen.	25
"	Askerî Ağır Bakım Tamir Fabrikası	
"	Askerî işyerleri Sendikası	340
"	Bayındırlık B. İşçileri Sendikası	
"	(Yol - İş Şubesi	613
"	Et Kombinesi İşçileri Sendikası	630
"	Şeker Fab. İşçileri Sendikası	450
"	T.M.O. İşçileri Sendikası	
"	(Tarım - İş Şubesi)	
Erzincan	T.D.D.Y. İşçileri Genel Sendi.	65
"	Erzincan Tekstil Sanayii	
"	İşçileri Sendikası	490
"	Erzincan Şeker Sanayii	
"	İşçileri Sendikası	92
"	Erzincan Askerî İşyerleri	
"	İşçileri Sendikası	87

40) 1969 da 50, 60 ar işçiden ibaret kafieler halinde Almanya’ya, Erzurum I. ve İ.K. na gönderilen işçilerle, İstanbul’da görüşen bir Erzurum Gazetesi İstanbul muhabiri, gazetesine şu çok dikkat çekici, ilham kaynağı olacak haberi gönderiyor : “Yurtdışına giden işçilerden Tortum’lu Osman Yiğit, Nihat Fındık ve arkadaşları ile görüştim. Dediler ki : — Yarın Alman’a gidiyoruz. Hakkımızda hayırlısı... Ben bir zanaat öğrenip gelmek isterim. Lâkin oralardan gelenler bunu imkânsız görüyorlar. Bizî düşünen yok. Artık kaba işlerde mi, yoksa bir düğme basmakla mı vakit geçiririz bilemem. Hükümetimiz bu ciheti düşünüp gitmeden önce bizlere bir-

1962 yılı sendikalarını gösteren bu listede, bölgenin diğer iki Vilâyetine — Kars ile Ağrı'ya — ait bir işaret yoktur. Keza, 1962 den sonraki durum hakkında müşahade ve zatî soruşturma yollarını tatbika imkân bulunmamıştır. Biz Türk içtimaî politikası ile ilgili bir çevre Sendika Araştırması yapmadığımız, sadece şehir sosyolojisi bakımından şehirleşme ve sendikalaşma korrelasyonu üzerinde durduğumuz için bu tablo'yu yeter bulmaktayız⁴¹.

Erzurum, belde, çevre, hattâ geniş veya dar bir bölge merkezi olarak 1919 - 1969 arasında "yukarı"nın her türlü ihmallerine rağmen şehirleşmesini kendi tedbirleriyle *tabii* olarak temine çalışmıştır. Sendikalaşma prosesi de aynı seyir içinde düşünülmelidir.

Erzurum Kongresi diye siyasî tarihimizde mühim bir yeri olan millî uyanış ve derlenme hareketinin 50. yılında, sendikalaşma durumunu incelemeye düşünürken tesadüfler bizi, D. F. T. tarafından başılacak bir eserin müsveddesi ile karşılaştırdı. Önce bu tesadüfün sunduğu faydadan faydalanacağız.

Belli bir sosyal mesele — Toplu Sözleşme — ile ilgili olan bu eser mukayese metodolojisine dayanıyor. Ötedenberi memleketi bölgelerek bahsinde kullanılan 9 lu (Tarım Bakanlığı), 7 li (Coğrafyacılar) ve hat-

TABLO I
Bölgelere göre Sendikaların dağılışı

Bölgeler	Sendika Sayısı	%
1 — Marmara	272	38.25
2 — İç Anadolu	170	23.91
3 — Ege	70	9.85
4 — Akdeniz	48	6.75
5 — Doğu ve Orta Karadeniz	48	6.75
6 — Batı Karadeniz	48	6.75
7 — Doğu	40	5.63
8 — Güney Doğu	15	2.11
	711	100.00

kaç cümle Almanca öğretse, daha sonra Alaman hükümeti de maharetli bir işte çalışmamızı sağlasa iyi olmaz mı acaba?... Hakkımızda hayırlısı." Bk. "Hürsöz" Gazetesi, Erzurum : 5.5.1969.

41) Bu Tablo 1962 yılı ile alakalı. Sonraki senelere ait olmak üzere düzenlenebilecek Tablo'lar bu Tablo rakkamlarında pek esaslî bir değişiklik vücade getirmeyecektir. Bununla beraber Tablo'ların sıralanması, verilecek hükümleri sağlam temellere oturtabilirdi.

tâ 6 lı modellere bir 8 lisini ilâve eden araştırma sahibi Prof. Orhan Tuna, Türkiye'deki 711 işçi sendikasına kendi modelini tatbik etmektedir⁴².

Toplu İş Sözleşmesi Kanununun 1963 de tatbikatından 1968'e kadar Erzurum'daki tatbik mahallerini beş gruba ayrılmış olarak aşağıdaki Tablo'da görmek mümkündür :

İşçi Sayısı	Sözleşme Sayısı
1 — 50 arası	22
51 — 100 "	2
101 — 500 "	7
501 — 1000 "	1
1000... den yukarı	0
	36

Aynı devrede Erzurum'da yalnız 10 işçinin katıldığı bir grev hareketi görülmüştür. Beş seneye yakın bir devrede bütün Türkiye'de 1963 le 1968 arasında akdedilen 3624 İş Sözleşmesinin 36 sı Doğu Anadolu'nun bu merkezine düşüyor demektir. 67 Vilâyet bir tipolojiye tâbi tutulduğu takdirde Erzurum ve çevresinin sanayileşme yönünden öteki bölge ve Vilâyetler seviyesinde olmamasına rağmen gerek sendika varlığı, gerekse sözleşme akdi sayısı bakımından dikkati çekebilir.

Araştırma sahibinin bu Tablo etrafında verdiği bilgiye göre "Sendikaların çoğunun iki evvelki bölgede toplanması sebepsiz değildir. İşçi sendikalarının % 62 gibi büyük bir nisbeti Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde kurulu bulunup faaliyet merkezleri adı geçen bölgelerin muhtelif Vilâyet merkezlerindedir. Marmara'nın memleket sanayi'inin kesif bir bölgesi olduğu, idarî merkezin İç Anadolu bölgesinde bulunduğu düşünülecek olursa işçi sendikalarının çoğunun neden bu iki bölgede toplandığının sebebi anlaşılır... Bazı aksi sebeplerden ötürü Doğu ve Güney Doğu Tablonun sonunda yer almaktadır..."

Bundan sonra sendikalar sektörlere göre tablolaştırılıyor. Biz bu tablo için den yalnız Erzurum'la alâkalı olanı alıyoruz :

42) Bk. Orhan Tuna : Toplu İş Sözleşmesi düzeninin iktisadî ve sosyal tesirleri, 1968 (Henüz basılmamış bir D. P. T. yayımı müsveddesi), Sf. 37. Araştırmacı, 8 li bölgelemenin gerektirici sebeplerini izah etmiyor. Belki üç Karadeniz'le iki Doğu birleştirilirse Bölge sayısı 1967 de Erzurum'da toplanan "Erzurum Semineri" nin 6 lı bölgelemesine yaklaşır. Bununla beraber o zaman da alt - bölgeler tefriki zarureti hâsil olacaktır.

TABLO II

Erzurum alt - bölgesinde İşçi Sendikalarının 1968 başı sektörlerle göre dağılışı durumu

Sektör	Sendika Sayısı
Tarım	1
Maden	1
Matbaa	1
Yapı	1
Karayolları	3
Enerji	1
K. Hizmet	2
Öz. Hizmet	1
Basın	1
Harp - İş	2
Kara Nakliyat	1

15

Bu 15 sendikanın 7 si Bölge, 1'i İşyeri ve 7 si Lokal Sendika nevine girmektedir. Doğu'nun başlıca Vilâyetleri içinden Erzurum Sendika sayısı bakımından birinci yeri işgal etmektedir. Gerçekten meselâ, Dıyrbekir 13, Sivas 13, Antep 7, Elâziz 2, Malatya 9 sendika ile Erzurum'dan sonra gelmektedir⁴³.

Erzurum Sendikacılığının kemni durumuna böylece işaret ettikten sonra muhtevasına ait bazı hususlara dokunmak suretile keyfiyet yönünü de beldenin şehirleşmesi içinde ele alacağız.

Erzurum, şehrin plânını hazırlayan İller Bankasına göre, önümüzdeki sayımlarda 100.000 likten 300.000 liğe, Erzurum Belediyesinin bir tahminine göre de yarım milyonluğa doğru demografik bir gelişme vadediyor. Şüphesiz bu tahminler kısmen gerçekleşmesi, bazı ekonomik ve içtimâî şartlar gerektirdiği takdirde, muhtemel sayılabilir. Biz bugünkü 106.000 lik belde ve çevre ile kaldığımız takdirde sendikacılığı, aynı miktarda nüfusa sahip şehirlerimizin sendikal uyanıklığına nümne teşkil edecek davranışlara sahip bir çevre ile karşılaşırız. Bu arada umumiyetle sendikacılığımızı meşgul eden problemlerle de yakından alâkalanır. Soruşturmalarımız arasında Çalışma Müfettişlerinin azlığından, işyerlerinin teftişinde görülen ihmalden dolayı serzeniş ve şikâyetler işittik. Bir sendikacı "Erzurum Çalışma Müdürlüğünde iki müfettişlik, bir müfettiş muavinliği kadrosunun bulunduğunu, bu kadronu dahi her zaman doldurula-

43) Bk. Orhan Tuna : A.g.a., Sf. 176. (İstanbul 868 Sözleşme ile bu tipolojinin dışında kalıyor.)

masığım” anlattıktan sonra âdeta bir (Çalışma Bakanlığı memur ve müfettişleri Sendikası) varmış gibi onun temsilciliğini de yapmak istemiştir : “Aslı maaşı 40 lira, bir de 250 lira mesken bedeli. Bu ne ki? ...Halbuki Sosyal Sigortalar Kurumu, müfettişlerine prim vermektel...” Daha sonra akıselimini kullanarak şu mesele üzerinde duruyor : “Beğ! Bu üç daire aynı yolun yolcusu. Birisi bizlere iş arar, gerekirse yurt dışına yolcu eder. Biji bizleri sigortalar, öteki de sendikamızla meşgul olur. Acaba bu üç işin müfettişliği karınları doyurulmuş ve gönülleri yapılmış bir kaç müfettişe verilemez mi?”⁴⁴.

Sendikacılığımızda görülen bölünmelerin bir misaline Erzurum’da da rastlanmış, fakat bir müddet sonra tekrar birleştirilmiştir. Filhakika Genel - İş sendikası 1966 da bir parçalanma neticesinde biri (Genel İş), ötekisi (Hür Genel - İş) olan iki sendika görülmüş ise de senesi geçmeden tekrar kaynaşmışlardır. Bu birleşme gayretinde rolü olan bir sendikacının mahallî gazetelerden birinde çıkan bir yazısında aldığımız şu paragraflar, sık sık görülen üzücü bölünmelerin imalâtçıları için bir meslek ahlâkı dersi mahiyetindedir :

— “... Türk sendikacılığının bir bütün ve sendika varlığının birlik ve beraberlikle kaim olduğuna inanan Hür Genel İş’deki işçi kardeşlerimiz bunun fiili örneğini vererek tekrar eski ve hakiki yuvalarına dönmüşlerdir.

... Bu mevzuda gerek Hür Genel İş’teki işçi kardeşlerimizin ve gerekse bu sendikanın yöneticilerinin gösterdikleri anlayış ve sendikacılık ruhuna verdikleri önem, hem Genel İş camiasında ve hem de bütün Erzurum Sendikaları arasında takdir ve alâka ile karşılanmıştır.

... Erzurum sendikaları içinde büyük bir kuvvet olan ve sayılı büyük sendikalar arasında itibarlı bir mevkiî bulunan Genel İş Sendikası, Hür Genel İş’in de iltihakı ile daha da büyük bir güç kazanmıştır. Bu birleşme devamlı ayrılık istidadı gösteren Türk Sendikacılığına da ışık tutacak niteliktedir⁴⁵.”

Genel - İş Sendikası Erzurum Şubesi 1968 Kongresinde kendi içindeki çatışma ve ikileşme sebepleri üzerinde durmuş, bunların ortadan kalk-

44) Erzurum Çalışma Müdürlüğü mensupları bir sendikacı Dadaş’ın bu görüşüne büyük ölçüde hak veriyor ve ilâve ediyor : “Kaldı ki mevzuatta Sosyal Sigorta müfettişlerinin teftiş esnasında Çalışma ile alâkalı hususları Çalışma Müdürlüklerine vermelerine ait hüküm de var. Fakat tatbik edilmez ve şikâyetlerimiz dinlenmez !”

45) Bk. “Hür Söz” Gazetesi, Erzurum, 28.5.1967. Bu birleşme 1967 Nisanında Ankara’da toplanan Türk - İş temsilciler Meclisine katılan Erzurum Temsilcisi Narmanhoğlu Süreyya Bey tarafından Meclise tebliğ edilmiştir.

ması için büyük gayret sarfetmiş, neticede sendikal birlik muhafaza olunmuştur. Tortum Şelalesinde çalışan işçilerin önceki Kongrede yaptıkları şikâyetlerden artık bir eser kalmadığını söyleyen şelâle şantiyesi temsilcisi, yalnız bu iş yeri işçilerine verilmesi gerek Mahrumiyet zammının teminini istemiştir. Kongreyi kapayan Reis M. Sigan "bundan böyle sendikamızı parçalamak isteyenlere karşı her türlü mücadeleye hazır olduklarını" bildirmiştir.

Aynı şekilde bir sendika ikiliği 1967 sonlarında çevrenin ziraat işçileri arasında görülmüş, bir kısım ziraat amelesi Türk - İş'e karşı bir D İ S K kurarak T İ Ş (Tarım İşçileri Sendikası Erzurum Şubesi)'i organize etmiş, fakat çok geçmeden bu ikiliğe nihayet vererek Türkiye Tarım ve Tarım Sanayii İşçileri Sendikası (Tarım - İş) Erzurum şubesine geçmişlerdir⁴⁶.

Sendikal davranışın meslek ahlâkına uygun olan ve memleket ölçüsünde umumileşmesi arzu edilen bu davranışın neticesi olarak gerek Türk-İş'in parçalanmasına, yahut ilmi ve dolayısıyla millî sendikacılık prensipleri ile çatışan ve sendikacılığı siyasî menfaat vasıtası yapan TİP'ci ve TİP'li sendikacılık belirtilerine karşı memleketimizin başka köşelerinde görülmeyen bir karşı çıkış, bir mücadele ruhu çevreye hâkimdir. Bazı sendikalar, Posta ile kendilerine gönderilen "Sosyal Adalet" Dergisini Mecmua-ya iade ederken mahallî gazetelerde de bir bildiri neşretmişlerdir: "...Türk işçisi Millî dâvalar karşısında, işvereniyle, gençliğiyle, Ordusuyla el-ele bir bütün olarak Aziz vatanın selâmeti için çalışmaktan asla yılmayacak ve hiç bir menfaat talep etmeyecektir... Türk işçisi yabancı ideoloji maskesi altında ve kendi hegemonyaları peşinde olanların aldatıcı ve yaldızlı sözlerine asla kanmayacaktır. İşveren de Lokavt yapabilir. Bu hal tam Demokrasiye uygundur. Sendikamız adına gönderilen Sosyal Adalet adlı mecmuanın münderecatı asla bizim dâvalarımıza uygun değildir, iade ederiz..." Bu gibi meslekî ahlâk tezahürleri, bize Şimal Avrupası memleketlerinin sendikacılıklarına, meselâ İsveç ve İngiliz Trade - Unionism'inin beynelmilel tesirlerden uzak olan müstakil ve millî davranışlarını hatırlatmaktadır⁴⁷.

Erzurum işçi sendikacılığı yakın zamanlara kadar bir TÜRK İŞ temsilciliğinden mahrum bulunmaktadır. Doğu'nun bu en mühim Alt -

46) Bu hususta etraflı malûmat "Hürsöz" gazetesinin 9.8.1968 tarihli nüshasında bulunuyor.

47) Genel - İş Emek Gazetesi, Ankara Genel - İş Erzurum Şubesi 1968 Kongresi, "Genel - İş" Gazetesi, Ankara, 15.4.1968.

Bölgesinin rastgele ânlar için değil, diğer bölgelerdeki gibi devamlı bir temsilciliğe muhtaç olması bir münakaşa konusu teşkil ediyor. Bu mücadeleyi yapanların yazıları 1962'den beri Erzurum matbuatına da aksetmektedir. Sarf edilen gayretler üç konu üzerinde toplanmaktadır⁴⁸.

Bu son nokta Erzurum Üniversitesinde dördüncü Fakülte olarak faaliyete başlayan İşletme Fakültesi ile bir kat daha ehemmiyet kazanmaktadır. Yeni kuruluş katılmasından öğretim programına Sosyoloji yanında İçtımâî Politika disiplini de idhal etmeli, hattâ Doğu Bölgesinin iş ve işçi, sosyal sigortalar ve sendikalizm ile ilgili meseleleri hakkında bir Araştırma Merkezi'nin ünvesini şimdiden vücuda getirmelidir. Bu hususta Atatürk Üniversitesi kanununun gerekçesinde dendiği gibi iki anaç Üniversite, yâni İstanbul ve Ankara Üniversiteleri, yavru Erzurum Üniversitesine fidelik ve fidanlık vazifesini görebilecek midir?⁴⁹ Yâni anaçlar yavruyu besleyecek midir? Bir taraftan muhtarlık — ki keyfilik'le aynı mânâda alınabilir — öteyandan eski ve yeni Devlet merkezlerinin meslekî iş dışında fazla kazanma yönünden elverişliliği, nihayet Türkiye bütününe ait bir Üniversite idalizm'inin hazin şekilde yokluğu bu fidelik ve fidanlık rolünün ifasını engellemektedir. Bu yüzden Atatürk Üniversitesi diğer disiplinler için olduğu gibi buarda bahis konusu Sosyal Siyaset bölümleri için de kendi elemanlarını, 1958 den biraz önce başladığı şekilde kendisi yetiştirmelidir⁵⁰.

48) Bk. "Hürsöz", Erzurum: 25.8.1964 (İmza eden Sendikalar: Genel İş, Harp - İş, D.D.Y., Basın - İş, (DSİ-Su-İş, Bayındırlık.)

1 — Beşinci Bölge, birçok Vilâyetleri kendi çevresinde bulunduruyor. Bu itibarla Erzurum'da bir Daimi Temsilcilik merkezi olmalıdır;

2 — Erzurum, 1958'de üçüncü Türkiye Üniversite şehri olmuştur. Bu Üniversite yakında altıncı Fakülte olarak bir Hukuk Fakültesine de sahip olacaktır.

3 — Mahallî gazeteler Üniversitecilikle Sendikacılık arasındaki sıkı ve samimî münasebetlere işaret eden neşriyat yapmaktadır. Meselâ, yazılan ve yayımlanan yazılardan birinde şöyle deniyor: "Vilâyetlerimizden bir Üniversite şehri olduğu ve Öğretim Üyelerinden her zaman her bakımdan istifade edileceği gözönüne alınmalıdır. Erzurum'da kurulmasını istediğimiz Türk İş daimî temsilciliği, sendikal ve akademik müesseseler arası işbirliğini temine çalışmalıdır."

49) Bk. Sendikaların bir müracaatı, "Hür Söz" Gazetesi, Erzurum: 4.5.1964.

50) "Erzurum Şehirleşmesi ve Sosyolojik belitileri" araştırmasının ileride neşredeceğimiz 3. Bölümde "Erzurum Şehirleşmesi ve Üniversiteleşme" problemini tarihî usul ile ve on yıllık Erzurum Üniversitesi realitesi içinde ele alacağız ve anaç Üniversitelerin Muhtariyet Kanunu devam ettikçe fide ve fidanlık işini göremeyecekleri, görseler bile bundan Doğu

Son zamanlarda Erzurum gazete ve matbaalarında çalışan fikir işçileri (Erzurum Fikir İşçileri Sendikası: Fikir - İş) nı kurmuşlardır. Merkezi Erzurum'da bulunan ve bölgenin diğer gazete ve basımevi işçilerini de içine aldığı anlaşılan bu Sendika Nizamnamesinin 2. Maddesinde Türk Sendikacılığının bir vasfının âdetâ bekçiliğini üzerine almış görünüyor. Buna göre "Sendika Anayasanın sosyal, iktisadî haklarından kuvvet ve insan hakları temeline dayanan demokratik nizamın idâmesi yolunda, mukaddesata, millî ve ahlâkî değerlere, hürriyet fikrine zıd olan cereyanlarla ve bilhassa komünizmle mücadele etmeyi aslı vazifelerinden sayar. Türk işçi hareketinin umumî prensipleri çerçevesinde, insan haklarına, demokrasi ve içtimâî adalet prensiplerine bağlı kalır."

Sendikacılık hareketinin Erzurum'da başladığı tarihlerden — yani 1950'lerden — bugüne kadar devam eden belirtileri hakkında henüz bir araştırma yapılmamıştır. Bizim, araştırma yaptığımız zamanda tesbit ettiğimiz işçi sendikaları, 15 di, şimdi 18'e çıkmış bulunuyor. Yeni yeni sendikaların kuruluş havadisleri Erzurum Radyosu ve mahallî gazetelere haber verilmektedir. Bu gibi gelişmeler entellektüel denecek vasıfta sendikalara yol açabilir. Nitekim son ayda bir yeni sendika tipine şahit oluyoruz: *Maarif Vekâletine bağlı müesseselerin D cedveline giren memur ve hizmetlileri Sendikası*. Sendika neşrettiği Beyannamede, âzalarının İktisadî Devlet Teşekkülleri mensuplarının statüsüne sahip olduklarını, fakat onlara tanınan haklardan mahrum bulduklarını belirttiikten sonra şöyle devam ediyor: "Bu durumda kaybolan haklarımızın sebeplerini insan ve vatandaş olarak aramak zorunda kaldığımız için sendikalaşıyoruz. Bizlerin çalışma saatleri kanunla değil, işverenlerimizin indî tensipleriyle tanzim olunur. Bizler resmî tatillerin dışında tutulur, her gün olduğu gibi bu günlerde de 14 saatten aşağı olmamak üzere çalışırız. Hafta tatilimiz, yıllık izinlerimiz normal olarak bizden esirgenmemesi gerekirken gasp hükümler. Personel Kanununun malî hükümleri ertelendiği halde diğer hükümler D cetvelinde olmayan memurlara tatbik edildi, meselâ, kırk gün senelik izin verildi, biz yine onbeş gün izin alıyoruz. Çocuk ve yakacak parasından mahrumuz." Daha sonra "üst makamlarla şımarık bir zihniyetin tesiri altında görünmekten her zaman

Üniversitesine bir hayır gelmeyeceğini, Doğu için büsbütün başka bir ruh ve zihniyetle cihazlandırılmış bir akademisyenler topluluğuna ihtiyaç hissedildiği hipotezinden hareket ederek inceliyeceğiz. 1968 ve 1969 Haziranları, daha şimdiden anaç Üniversitelerin "Erzurum Kongresi" esprisi ile çatışan marazi ruh hallerinin Serhat Beldesine kadar sirayet ettiğini hazin şekilde göstermektedir! Bu hususta "Meslek" gazetesinin bazı Sayı'larında rehberlik yapacak mülâhazalara rastlanmaktadır.

uzak kalacak Sendika" sosyal adalet elde etme organı olacağını ısrarla ileri sürmektedir : "Hak aramak medenî dünyada her ferдин en sarîh hakkıdır. Biz sendika olarak bu camiaya katılan arkadaşlarımızın haklarını toplu olarak koruma azmindeyiz. İnanıyoruz: dâvâmızı başaracağız ve bo-calamayacağız..."⁵¹

Erzurum Sendikacılığının hususiyetlerinden birini İşverenlerle olan münasebette görüyoruz. Tom - İş Sendikasının Erzurum Belediyesi ile olan bir ihtilâfını, Belediyenin çıkardığı güçlüklerle rağmen, nihayet hakem yolu ile hallederken hususî sektörün Toprak mahsulleri ve Gıda sanayii işçi sendikalarının dileklerine karşı daima anlayış gösterdiğini Sendika adına mahallî gazetelerde neşereden Tom - İş, âmme sektörüne hususî sektörün ders verdiğini de belirtmektedir⁵².

Sosyal ve meslekî teşekkülleri henüz iyice *başkalaşmamış* cemiyetlerde bazı meslekî organizasyonlar, meslek dışı hususlara da yönelirler. Erzurum işçi sendikalarının artık âmme otoritelerine karşı bir istek ve dilek vasıtası haline gelen "Bildiri" ler sendikalar tarafından meslek dışı siyasetler için kullanılmaktadır. Gerçekten meslekî konuları doğrudan doğruya ilgilendirmeyen bazı sosyal meseleler de vakit vakit sendika "Bildiri-Beyanname" lerinde görülüyor. Bizim Erzurum'daki soruşturma ve araştırma seyahatlerinden birinde bölgede mevcut 15 sendikanın 12 si tarafından yaymlandığını gördüğümüz ve mahallî gazetelerde çıkan bir *Bildiri* bu nevi'dendir. Dileklerinden bazıları şunlardır :

- 1 — Ekmek kalitelerinin düzeltilmesi için Belediye ile temasa geçilmesi;
- 2 — Et fiyatlarının pahalılığına karşı Boykot ilân edilmesi;
- 3 — Erzurum Radyo Evinden 15 günde bir 15 dakikalık konuşma müsaadesi alınması;
- 4 — Radyo öğle saatlerinin ayarlanması için teşebbüse geçilmesi;
- 5 — Günlük mahallî gazetelerde sendikalar için bir sütun açılması;
- 6 — İşçi Postası Gazetesine sendikalarca yazı gönderilmesi;
- 7 — Belediye boş arsalarдан Sendikalar ve kooperatifleri için arsa temini;

51) Bk. Niçin sendikalaşmağa doğru gidiyoruz? "Hür Söz" Gazetesi, Erzurum : 18.11.1967 (Beyannamesinin altında İhsan Altaca imzası vardır.)

52) Bk. Tom - İş Sendikası'nın toplu sözleşmesi, "Hür Söz" Gazetesi Erzurum : 8.5.1964. Bahis konusu belirtmeyi şu ifade de görüyoruz : "Hususî Sektör'ün Temsilcileri olan Mustafa Keskin, Osman Polat ve Şükrü Dilâver'in bu husustaki tutumları gerek emsallerine ve gerekse bundan böyle Devlet Sektöründe çalışan bazı işverenlere örnek ve misal teşkil edecektir."

- 8 — İşçi sigortaları kurumunda işçilere iyi muamele ve kolaylık gösterilmesinin temini;
- 9 — İş müfettişlerinin işyerlerini sık sık kontrol etmelerinin istenmesi;
- 10 — İşçilerimiz için her ay Halk Eğitim merkezinde seminer yapılması;
- 11 — Erzurum'da Türk - İş Konfederasyonu Temsilciliğinin açılması için teşebbüse geçilmesi;
- 12 — Mahalli sendikaların bir çatı altında toplanmalarının temini;
- 13 — Müstakil iş mahkemelerinin ihdası;
- 14 — Sigorta evlerinin memurlara değil işçilere verilmesinin temini.

Sendikaları bu gibi, daha çok terbiyevî hususlar üzerinde düşünmeleri, onlarla meşgul olacak resmî ve başka sosyal teşekküllerin yokluğundan, yahut varsa ataletinden ileri gelse gerektir. Bu gibi meslek dışı sosyal endişeler ve dileklerle alâkalanma, işçi tabakalarının her gün içinde bulunduğu sosyal kaygılara yönelmiş bir dinamikliğe sahip olduğuna işaret sayılabilir.

Erzurum şehirleşmesinin doğurduğu bu sendikal dinamizmin son bir teşebbüsüne de işaret edelim. Şimdi sayısı onsekizi bulan Erzurum İşçi Sendikaları, fikir ve ideal canlılığı ile mütenasip olmayan bir yuvasızlık içindedirler. Birkaç sendikanın — ki aralarında Yol - İş, D.D.Y., Harp - İş, Matbaa Teknisyenleri Sendikası... gibi gelişmiş sendikalar bulunuyor — teşebbüsü ile bir "Erzurum İşçi Sendikaları Sarayı" inşaatı fikri teşebbüs haline gelmiş bulunuyor. Elli yıl önceki Erzurum Kongresinin memlekete verdiği millî birlik dersi, 23 Temmuz 1919'dan elli yıl sonra Türkiye Doğusunda da taazzun eden bu şuurlu ve şiarlı sendikacılığın *Millî Sendikacılıkta Birlik* dâvasına rehberlik yapması beklenir. Öte yandan, Doğu'nun bu sınır beldesinin böyle bir rehberliği yapması çok özlenir. İşçi Sendikalarının tek bir ceberûtî siyasî partiye, "Yeni Sınıf" adlı bir eser sahibinin tasvirlerinde görüldüğü gibi âdeta bir büro, bir kalem olarak bağlı olduğu Sovyet İmparatorluğunun yalnız malûm İslâm — Türk işçileri için değil, aynı zamanda dünkü Çarlık, bugünkü Kremlin idarelerinden kurtulmağa çalışmış ve halâ da çalışmakta olan, davranış hürriyetinden tamamiyle mahrum bulunan sahte işçi sendikaları için de örnek sayılsa yeridir. Bu ders verici hür sendikacılık nümunesi, vakit vakit sınır şehrinden eski ve yeni Devlet Merkezlerimize yönelen Millî Birlik sesleri yükseltmelidir⁵⁴.

53) Bk. "Hür Yol" Gazetesi : 4.4.1964 (Bildiri için yapılan 12 sendika toplantısı D.D.Y. Erzurum Şubesi lokalinde 29.3.1964 de yapılmıştır.)

54) Bk. Nvzat Yalçınbaş : Sovyet Rusya'da Sendikalarla Devlet mü-nasebetleri, 1965, "Sosyal Siyaset Konferansları", sf. 19.

— V —

Şehirleşme ve Sanayileşme

Esnaf ve zanaatlar bakımından Erzurum havzası, İmparatorluk ve hattâ II. Meşrutiyet devrinde çok mühim bir iş merkezidir. Havzaya ait eserlerde gerek Erzurum'un, gerek civarının zengin bir Ortaçağ iktisadî manzarası arzettiği hikâye edilmektedir. Erzurum tarihi hakkındaki tetkiklerle tanınmış olan bir müellif, iktisadî Erzurum'u tetkik ederken bu havzanın aynı zamanda umumî iktisat tarihimizin Ahîlik müessesesi ile alâkasına da işaret ediyor. Başka bir muharrir, iktisadî meselelerle alâkadar bir Mecmuada, Erzurum esnaf hayatının 1925 de bile canlılığını muhafaza eden hususiyetlerinden bahsetmişti. Abdürrahim Şerif, neşrettiği bir makale serisinde şöyle diyor : "Tanzimattan, yâni 1839 dan evvelki Erzurum'da, erkek ve kadın herkes çalışır, her aile ihtiyaçlarını elbirliğiyle temin etmeye uğraşır, Zanaatkârlar, küçük ve büyük tâcirler yaptıkları işlerin cinsine göre sınıflara ayrılmışlardı : Kürkçüler, çubukçular, semerciler, bıçakçılarğ ilh. Bunların çoğu bugün ortadan kalkmıştır. Bu zanaatkârlar, şehrin muhtelif semtlerinde toplu olarak sanatlarını icra ederlerdi... Yeniçeri ocağının lâğvına kadar Erzurum kalesindeki Sipahi ve Yeniçerilerin teçhizat ve levazımının çoğu, Erzurum esnafları tarafından temin edildiğinden Erzurum'da harp sanayii İstanbul degradesinde yükselmişti." Aynı muharririn bir başka makalesindeki malûmata bakılırsa, hâlî tezgâhları çok ileri olan Erzurum'un eski adlarından biri, aynı zamanda (hal) nın adını taşımış, fakat diğer zanaatların inhitatını icabettiren soesyo - ekonomik sebepler Erzurum halıcılığını da söndürmüştür." Hususi bir kütüphanede mevcut olan yazma bir coğrafya kitabına göre on sekizinci asrın sonlarındaki Erzurum, eski Erzurum'u oldukça canlandırmaktaydı: "Tüccar hanlarında mecmu diyarın emtiai nadidei fahiire ve me'külâtı nadirei mütenevviasi mevcut ve... kilidi diyarı İran olup... kalıçeler, seyf ve esliha takımları ve bazı ekmişe... bulunup...". Seksen yıl evvele ait Erzurum Salnameleri, geçen asırların Erzurum'unun sönük de olsa yaşadığını gösteriyor. 1900 yılına ait bir salnamede kırılıçılık, kendircilik, tüfekçilik, kundakçılık, oymacılık, bakırcılık, demircilik... gibi zanaatlar sayıldıktan sonra her çeşit "edevati beytiye ve ziraiyeye müteallik levazımı imale muktedir sanatkârlar" ın mevcudiyetinden bahsederken şu malûmat veriliyor : "Kına, sandalye ve sarraciyenin her nev'i ve hususile İspanyol mamulâtı eğer ve palanlara müşabih pek güzel at eğer ve palanları ve koşum takımlarını âmil zanaatkârlar..." vardır."

1914 ten evvelki Erzurum'un küçük sanat hayatına ait bilgiler böyle bir havzanın nasıl olup da birdenbire çöktüğünü hayretle düşündürmektedir. Umumiyetle iktisadî vakalar tarihimizi de alâkalandıran bu noktada iktisat tarihçisi kadar iktisat politikacısını da tecessüse sevkeden meselelerin bulunduğu şüphesizdir. Bubünkü Erzurum'da enkaz halinde izleri görülen bazı küçük sanat sahalarının tesbiti ve modernleştirilmesi, başbaşa bir mesele teşkil etse gerektir. Bu sahalarda emektar olan ihtiyarları bulduktan sonra bunların zanaatkârlıklarından istifade edecek "çırak"ların, yerli bir tâbirle "şekirt"lerin yetiştirilmesi, umumiyetle küçük sanatlarımızın ihyasıyla de ilişkili bir meseledir. Son seneler zarfında bu hususta inkişaf gösteren bir saha, Oltu taşlarından yapılan ziynet eşyasıdır. Bir taraftan Erzurum havzasının trene kavuşması, diğer taraftan yarınki Türkiye'de intişafını düşündüğümüz dahilî turizmin Palandökenleri, Tortum şelâlesini, Fırat'tan kaynağı olan dağ ve tepeleri her mevsim için ayrı ayrı hususiyetlere malik şekilde kıymetlendirilmesi lüzumu, başka yerli zanaatlar gibi (meselâ ehramcılık, halıcılık, cecimcilik...) bu ziynet eşyası için de pazar temin edebilir.

Erzurum ve çevresinin ekonomik gelişmesi, Erzurum Kongresi (1919) ferdasında sıfırdan itibaren ağır ağır inkişafa başlıyor. Yeniden şehirleşmesinde ticarîleşmenin büyük rolü vardır. Şehirleşme aynı yoldan seyrini takip edecektir. Sınaileşme olsa olsa yalnız ziraî ve bilhassa hayvanî mahsullerin işlenmesine inhisar etmelidir. Et - Balık Kurumu Erzurum Kombinesi bu yolda atılacak adımların bir numunesidir. Türk fütuhatından önceki ve sonraki Erzurum, gerek XIX. asırdaki Rus istiâl ve tahriplerinden, yahut 1914 harbindeki Rus - Ermeni işgalinden kurtulan Erzurum her defasında kavuşak yolu üzerinde olmanın neticesi olarak ticarî emtianın yığınak ve dağıtım merkezi olmasından dolayı kendini toparlayabilmiştir. Bu coğrafi vaziyet, Doğu bölgesinin Erzurum Alt - Bölgesinin kalkınmasında daima gözönüne alınmalıdır.

1919'un Erzurum'u 1919 - 1939 arasında 1914 öncesi Erzurum'un iktisadî varlığına, ticarî dinamizmine doğru adım atmağa, 1919'un 8500 nüfuslu harap ve perişan Kasaba - Erzurum'undan 1939'un Şehir - Erzurum'una doğru adım atmağa başlamış bulunuyor. Bu durumu en objektif şekilde aydınlatan bir kaynağa dayanarak tesbit etmeğe çalışacağız.

Bu hususta faydalandığımız kaynak henüz bir "Sanayi Odası" na sahip olmadan önceki "T.O." bulunan bir Vilâyete aittir. O hâlde yalnız ticaret — ki inşaat müteahhitleri de bu sektöre dahildir — erbabı bahis konusu olacaktır.

Bilindiği gibi T.O. ları, âzaları sermayeleri yönünden bir sınıflamaya tâbi tutmaktadırlar. Kendi terimlerine göre "Tabaka" teşkil eden tüccar zümreleri 1940'a göre şunlardır :⁵⁵

I — Fevkalâde tabaka :

Bu zümre 300.000L. sermayeli teşebbüslerden teşekkül eder. T.O. kayıtlarına göre 1939 da yalnız üç teşebbüs bu göze giriyor : biri resmî, biri hususî malî müessese, üçüncüsü de bir hususî teşebbüs. (Ziraat Bankası, İş Bankası, Sahil'den gelme bir inşaat müteahhidi).

II — Birinci tabaka :

Bu tabaka içinde 300.000 den 30.000 liraya kadar sermaye sahibi 17 tüccar vardır.

III — İkinci tabaka :

30.000 den 15.000 liraya kadar sermaye sahibi olanlardan ibaret bulunan bu tabakanın listesinde 52 tüccar görülmüyor.

IV — Üçüncü tabaka :

15.000 den 10.000 liraya kadar olan sermayedarlardan müteşekkil olan bu tabakaya 90 tüccar dahildir.

V — Dördüncü tabaka :

10.000 den 5.000 liraya kadar sermaye sahibi olanlardan bu tabaka 178 tüccarı muhtevirdir.

VI — Beşinci tabaka :

5.000 den 2.000 liraya kadarki sermaye sahiplerinden mürekkeptir. Diğer tabakalara nispetle en kalabalık tabakayı 225 tüccar teşkil etmektedir.

Erzurum Üniversitesinin bir Öğretim üyesinin incelediği 1952-1962 arası T.O. raporlarından çıkardığı aşağıdaki Tablo, 1919-1962 arası ticarî gelişmeyi aydın şekilde aksettirmektedir :

55) Bk. Erzurum T.O. 1940 Raporu. Biz bu rapordan başka bir araştırmamızda da faydalanmıştık. Bk. Erzurum'da iktisadî ve içtimai müşahadeler, İkti. Fak. Mec., C. IV, Sf. 69.

TABLO I

Yıl	Tüccar Sayısı	Artış
1952	726	—
1953	931	205
1954	1191	260
1955	1561	370
1956	1741	180
1957	1965	224
1958	2076	111
1959	2181	105
1960	2236	155
1961	2470	234
1962	2593	127

TABLO II

Ticaret Erbabının beş Tabakaya dağılışı

Tabakası	Üye Sayısı
Fevkalâde tabaka :	132
Birinci " :	118
İkinci " :	338
Üçüncü " :	835
Dördüncü " :	1170
Yekûn	2593

Bu iki tablonun mukayesesi bizi aşağıdaki mülâhazalara sevk ediyor :
 1 — 1940 Erzurum'unda "fevkalâde" tabakaya ikisi teşekkül (biri resmî Z.B., öbürü hususî banka) ve biri şahıs olan üç teşebbüs varken 22 sene sonu aynı tabakada 132 rakkamı görülüyor. Sermaye ölçüsünde bir değişiklik yok ise dikkata değer bir gelişme karşısındayız demektir.

2 — 1940 Erzurum'unda birinci tabaka 17, 1962 de ise 118. Keza ikinci tabaka 52 iken 388... Nihayet 1940 da ticaret erbabının toplamı 560 iken on iki sene sonra 1952 de 726, 1962 de 2593! Bu dikkat çekici artış, belde ve çevrenin kendi nüfus kitlesile ne nisbette alâkalıdır? Öteyandan Doğu'dan Batı'ya tüccar ve müteşebbis göçü bir vakta olduğuna göre, bu göçün bıraktığı boşluğu başka bir kaynaktan vâki göçün doldurduğu yolunda dağınık müşahadelerin ilham ettiği bir hipotez üzerinde durulabilir mi? Bahsi geçen Rapor, beldenin T.O. ndan elde ettiği rakkamları ve edindiği bilgiyi şu suretle nakletmektedir : "T.O. na kayıtlı bulunan bu (2593) üyenin takriben (1700)'ü Erzurum menşeli olup, geriye kalan

miktai bilhassa Karadeniz mntikasından gelip Erzurum'a yerleşen ve ticarî, bir derecede de sınaî faaliyetleri ellerinde bulunduran zümreye aittir... Kayıtlara göre bu teşebbüs göçü hemen hemen tamamıyla şu şehir ve kasabalardan vâki oluyor : Trabzon, Rize, Sürmene, Pazar, Hemişin⁵⁶. Erzurum'dan vâki tüccar göçününün mühim bir kısmının İstanbul'a, sonra Ankara ile diğler birkaç Batı şehirlerine doğru aktığı belirtilmektedir.

Erzurum bölgesinin tarih boyunca her tabii ve beşerî âfet sonunda Ortaçağ ekonomisinin esnafılık ve zanaatkârlıktan ibaret iki fonksiyonuna yeni bir canlılık vermesi şehirleşmesinin illiyetini de muhtevi bulunmaktadır. Ticarileşme esnafılığın, imalât sanayiciliği de zanaatkârlığın teşkilâtca ve teknikce bir derece ilerlemiş safhası sayılır.

Durum böyle olmakla beraber şehirleşme ve sanayileşme münasebetini ne yapıp yapıp kurma zarureti hiç bir zaman inkâr edilemez. Nitekim 1919'un Erzurum Kongresi arkası sıra 1923'ün İzmir Kongresi'nden istenen ve beklenen de bu hedeften başka bir şey değildir.

1923 - 1933 arası on yıllık devrenin bütün memleket için hususî sektörün pasif bir ticaretten endüstriye yönelişini bekleme devresi olduğu, ancak bu devre sonunda bir başka yönelişe ihtiyaç hissedildiği malûmdur : *İktisadî Devletçilik ve Plânlama*. Yalnız bu Devletçilik Devlet merkezinden uzak bölgelere yönelme zaruretini idrak etmemiş, edememiş,, fakat birkaç sene farkla bu idrakin havası Doğu'ya da ulaşmıştır.

Gerçekten 1937'lerden sonra Doğu bölgesinin tarihî, jeopolitik ve kültürel merkezi olan Erzurum'da bir sanayileşme cereyanı problem olarak beliriyor. Bunun ilk belirtilerini mahallî bir gazetenin sahiplerinde görüyoruz. Belirtilerin ifadelerini, isimleri İstanbul matbuatında da bilinen, daha sonraları teşriî hayata katılan iki muharrir borçluyuz. Gazete'nin idaresi ile de alâkaları bulunan bu iki muharrir, Cihad Baban'la Bahadır Dülger, "Doğu" nun intişr ettiği devre içinde bütün güçlerle Devlet Merkezine, başlamış olan sanayileşmeden Doğu'nun da faydalandırılmasına çahşmışlardır. Bir taraftan bölgenin ekonomik ve kültürel merkezinde, o devrin İstanbul ve Ankara gazeteciliğinden yazı ve teknik gücü itibariyle hiç de geri kalmayan Erzurum gazetesi ile endüstrileşme zaruretini etrafa yayma, öteyandan bu zarureti Ankara'ya ulaştırma heyecanı bugünün okuyucusunun bile dikkatini çekmektedir. Meselâ, İğdır pamuğunun niçin

56) Erzurum Üniversitesi Sosyoloji Doçenti Dr. Orhan Türkdoğan'ın "Erzurum'un şehirleşmesi" adlı hususî dosyasındaki rapordan alınmıştır. Bu noktlarda değerli meslekdaşımız, terminolojideki Sınıf tabirine sadık kalıyor. Biz bunu **Tabaka** ile değiştiriyoruz.

ham olarak ihraç edildiğini ele alan "Doğu" başmuharriri şöyle düşünüyor⁵⁷ :

"Doğu'da yer yer fabrikaların kurulması, ilmâl edilmiş olan bu muntıkânın devamlı kalkınması ve inkişafı için biricik çaredir ... Nitekim, pek yakında Erzurum'da bir iplik fabrikası kurma hazırlıkları başlayacaktır..." Arkasından ikinci başmuharrir aynı konuyu ele alıyor : "Erzurum'da muazzam bir iplik fabrikası kuruluyor. Bu fabrika Erzurum ve onun civarında bulunan diğer Vilâyetler için iktisadî kalkınmanın temel taşlarından biri vazifesini görecektir. İğdır pamuğu burada işlenerek, burada yüzlerce amele çalışma imkânını bulacak, belki bu fabrika yine bu civarda bir de Dokuma Kombinasyonu'nun kurulması imkânlarını hazırlayacaktır"⁵⁸. Anlaşıldığına göre sadece mahrumiyet bölgesinde iki muharrir ortaya attığı bir arzu, bir tasavvur değil, Merkez'ce de ele alınmış bir icraat karşındayız. Adetâ o devir Türkiye'sinin biricik iplik, daha sonra dokuma fabrikalarının neredeyse bacaları tütmeğe başlamıştır! Fakat, 1937-1938'in bu müjdesi 1967-68 de de sadece ümit olarak kalmıştır. Bu arada sanayileşmenin alt-yapısı olarak bölgenin bir köşesindeki Şelâle'yi değerlendirme tasavvuruna da ilk önce temas eden değerli muharrir Bahadır Dülger, sonraları Erzurum Milletvekili olarak Devlek Merkezinden bulunurken Doğu kalkınması ve hususiyle Erzurum sanayileşmesi için alâkasını esirgememiştir⁵⁹.

Devletten beklenen bu gibi teşebbüs ve sınaî yatırımlar yanında orijinal sayılacak bir *Sermaye Piyasası* teşkili denemesi dikkati çekmektedir. İlk nümunesini 55 sene evvel deneyen Adapazarı İslâm Bankası, daha sonraları Kayseri İşçi Bankası... gibi mahallî bir banka'nın yine 1937-38

57) Bk. Cihat Baban : Doğu muntikasını sanayileştirmek lâzım, 1938, "Doğu", S. 31 ve Bk. Kz. : İplik Fabrikası, 1938, "Doğu", S. 58.

58) Bk. Bahadır Dülger : Erzurum'dan selâm, 1938, "Doğu", S. 58. Bugün Palandöken eteklerinde şeerli ve yüksek mazisinin binbir hâtırasını deli rüzgârların sesinde dinleyen Erzurum, bütün bir Şark adına yeni ve büyük eseri şükranla selâmlıyor!..." Bu gibi heyecanlı haberler ve onlara ait hissi yazılar, isanı bugün dahi "Herhalde bölgenin sanayi müesseseleri arasında 1938 den beri tüten iplik ve dokuma fabrikaları bulunmalı!" şüphesine düşürüyor. Bölge için bu neviden bir kadere de 1950 lerden sonra Tortum Çimento Fabrikası hikâyesinde rastlanıyor. Şantiyesi 1954 de kurulan, idhal malzemesi Galata Limanına gelmiş bulunan, hattâ temettü dağıtmış Şirketi de tesis edilen böyle bir fabrika'dan ortada hiç bir eser yoktur. İnsanlar gibi şehirlerin de bir kaderi var demek!

59) Bk. Bahadır Dülger : Tortum Şelâlesi, İstanbul, 1939, "Cumhuriyet" : 19.9.1939.

atmosferi içinde denenmesine de zikretmek isteriz. Bu arzu, Haşim İşcan'ın Erzurum Valiliği sırasında doğmuş, fakat proje halinde kalmış, yerli sınaî teşebbüsleri destekleme maksadı ile kurulmasına çalışılan bu banka kurulmamıştır. Fakat otuz yıl sonraki Erzurum'da buna benzer sermaye birikdirici ve yatırımcı bir müesseseye olan ihtiyaç şehirleşmenin gelişimi nisbetinde daha da artmaktadır.

Anlaşıldığına göre o sıralarda Diyarbakır, mahallî sermayenin birikmesine hizmet eden böyle bir banka kurmuş, Erzurum için hayırlı bir taklit vesilesi olmuştur : "Nasıl Diyarbakır, bundan hayırlı neticeler almış, ise Erzurum da aynı neticeleri elde edecektir. Erzurum sınaî teşebbüse hizmet edecek külliyetli sermayeden mahrumdur. Bu gibi teşebbüslerin yapılmaması da memleketi geri bırakıyor... Erzurum şimdi şimendöferi karşılamak için hasretle hazırlanmaktadır. Evlerinin inşaatı çehresi mutlaka değişmelidir. Hele *Lambert* Plânı tatbik sahasına çıkacağı zaman kesif bir inşaat faaliyeti baş gösterecektir... Netice olarak, bize bir banka lâzım!" Aynı kaynak, kuruluşa küçük tasarruf sahiplerinin de katılabilmesi için hisselerin en yüksek haddinin 10 bin lira olarak tesbit edildiğine de işaret etmekte, Ticaret Odası Reisi Sadrettin Gözübüyük'ün H. İscan'ı desteklediğini zikrelemektedir.⁶⁰

1938 - 1968 arasında Erzurum alt - bölgesi, alt - yapı olarak Demiryoluna ve Şelâle santralına kavuşmuş, çok mahdut işçi'li üç resmî endüstriyel tesis — Şeker, Et, Yem — ile iki hususî tesis — Kiremit ve Tuğla, Ayakkabı ... — kurulmuştur. Devlete borçlu olduğumuz üç tesis yanında hususi sektöre mal edilecek mialât zanaatları dışında bir sanayi müessesinden bahsedecek vaziyette değiliz. Uzun hikâyesi bulunan Tortum Çimento Fabrikası teşebbüsü Van ve Trabzon yollarından

60) Bk. Erzurum'da bir banka teşebbüsü : "Doğu" Gazetesi, Erzurum, 15.1.1938. Bu projeyi bugün de ele almak icap ederse de asıl mesele hususî sektöre ait tasarruflarla mevcut kapitalin Erzurum alt - bölgesinin sermaye piyasasının teşekkülüne ne nisbette yardım edeceği noktasında toplanır. İstanbul ve Ankara'daki büyük Bankalarının Erzurum Şubeleri — ki sayıları onu buluyor — Doğu'da Marmara'ya ve Batı'ya sermaye aktaran cihazlar olduğu bilinmektedir. Bu durumda mahallî bir Bankanın da bu aktarma işine girişmeyeceğine nasıl hükmetmeli? Halk ifadeleriyle biraz "semiren", "tüylenen" ticaret erbabının en gelişmiş bölgeye "firar"ının arkası sıra boş kalan sahayı "Sahil uşakları" almaktadır. Kuzeyin toprak ve nüfus durumu esasen sahille Palandökenler, hattâ Ağrı'lar arasında bir göç çizgisi çizmiştir. Erzurum bu çizginin durak noktalarından biridir. Fakat "sahil uşakları"nın da "tüylenir tüylenmez" bölgeyi terkedip etmedikleri hakkında bir vakıadan haberdar değiliz. Doğu'nun bu gibi sosyolojik meseleleri ve "siyaset"i üzerinde Erzurum Üniversitesinin ilgili dallarına mensup olanların durması beklenir.

geçtikten sonra kuruluş sahası darlığı dolayısıyla Tortum'dan bir başka Erzurum kazasına, Aşkale'ye nakledilerek 1968 de inşasına başlanmıştır. Mahallî gazetler 1969 başlarından beri "Tezek"i gübre olarak tabiate iade edecek, böylece yakacak vasıtası olarak tarihe maleyleyecek bir sınaî tesisden bahsetmektedirler : "Başvekil, Erzurum Linyit - Briket Fabrikasının temelini atarken yaptığı konuşmada, Tezekten kurtulma mücadelesinde yeni yollar aramaya, yeni yollar bulmağa mecbur olduğumuzu" belirtmiştir. Bölgedeki toz lintiyeleri kıymetlendirmek için bir tesis yapıyor. Bunu bir laboratuvar olarak kabul etmenizi rica ederim. Bu tesis başarı gösterirse, Türkiye'nin birçok bölgelerinde bunları çoğaltmak imkânı olacaktır"⁶¹.

Hülâsa olarak Doğu ve hususiyle Erzurum alt - bölgesi 1937 - 1938 de mahallinde görülen sanayileşme cereyanına aradan geçen otuz şu kadar yıl sonra fazlasiyle muhtaçtır. Alt - bölge merkezi Erzurum'un artan şehirleşmesi, böyle bir sanayileşme ile yığınlaşma olmaktan kurtulabilecektir. Mesele şudur : Bu kurtuluşu Doğu ve bahsimiz olan çevre Devlet'ten mi, hususî sektörden mi bekleyecektir?

Erzurum Kongresi'nin 50. senesi yâdedilirken bu sorgunun yeniden günün konusu olduğunu görüyoruz. Doğu'nun iktisadî ve dolayısıyla sosyal meselelerinin merkezini teşkil eden yatırım problemi, çevrenin yerli tasarruf gücünün Batı'ya firarı nisbetinde ehemmiyet kazanıyor. I. Plân devresinde beklenen yatırım teşebbüsleri Devlet ve Hususî Sektörlerinde belirmeyince II. plânın hazırlanmasında bu nokta üzerinde daha çok durulmuş, D.P.T. bu defa mahallî resmî makamlarla muhabereleler yapma yoluna müvazî bir başka yol takibini düşünmüş, çeşitli Bölgelerde II. plânın gayelerini tanıtmaya ve telkin hususu üzerinde toplantılar düzenlenmiştir.

Bu toplantılardan birine Erzurum'da D.P.T. Müsteşarı bizzat iştirak etmiş, iki koldan temsilcilerin katılması ile yürütülmüş, birisi halk ile H.E.M. nde, ötekisi Hükümet temsilcileri ve beldenin ticarî, sınaî hayatı ile alâkası olanlarla T. ve S.O. sında yapılmıştır. Konuşanların ve sâual soranların vardıkları *Yatırım İhtiyacının Şiddeti* üzerinde birleştiklerini gösteren her iki toplantıda varılan neticeyi, D.P.T. Müsteşarı Turgut Özal'ın beyanatında görüyoruz⁶². Yatırımları Teşvik Kanunu gereğin-

61) 18.4.1969 tarihli Erzurum gazeteleri. Bir İstanbul gazetesinde şu not görülüyor : "Linyit-Biriket Fabrikasının temelini, "Tezek kullanılması son bulması" temennisi ile bir tezek resmi de gömülmüştür!"

62) Bk. 20/21 Ağustos 1968 tarihli Erzurum Gazeteleri.

ce Erzurum'da kurulacak Sanayi Şirketlerine II. Plânda yapılacak yardımlardan bahseden ve misaller veren D.P.T. Müsteşarı Turgut Bey "kurulacak endüstri şirketlerine % 70 nisbetinde Devlet yardımı" formülünü ortaya atmıştır. Sanayileşme yolunda asgarî bir yatırım arzusu taşıyan Sektör için bundan daha teşvikçi faktör ne olabilir? Elimizde bu beyanatın aslını gösteren resmî bir metnin yokluğunu mahallî gazetelerden birinin sayın Müsteşara atfetmek suretiyle verdiği şu beyan ile kalalım :

— "Bölgeniz için tasarlanan imkânlar daha da bir misli arttırılacak ve müreffeh Türkiye 15 - 20 sene içerisinde çevre devletler arasında üstün bir yer işgal edecektir. Bu devrede eğitim imkânlarının arttırılması sırasında fırsat eşitliği prensipi gözetilecektir... 111,5 Milyara bâliğ olan yatırımın takriben yüzde 47,5'i özel, yüzde 52,5'i kamu sektörü eli ile yapılacağı tahmin edilmektedir... Aynı Plân döneminden kalkınmanın gerektirdiği yatırımların yapılabilmesi maksadı ile ham ve mamul maddeler ithali için ithalâtın 1967 de 780 milyon dolardan 1972 yılında 1 Milyar 115 milyon dolara çıkacağı, buna mukabil ihracatın 510 milyon dolardan 720 milyon dolara yükseleceği tahmin edilmektedir⁶³".

Bu durum, yâni Doğu'nun kalkınmasında, hususî olarak sanayileşmede gerek karma, gerek müstakil olan hususî teşebbüslerin yokluğu belki doktrin doğma'ları ile mazûr ve olağan gösterilebilir. Nitekim gelişmemiş memleket köşelerininin servet ve sermayesinin, mevcut teşebbüs gücünün aynı memleketin elverişli bölgelerine "tabii olarak firari" ndan bahsedilir. Fakat doktrinci görüşlere karşı çıkan bir sosyolojik ekonomi görüşü ile ilâve edilecek yumuşatıcı mülâhazalara da yer verilmelidir. Buna göre Hususî Sektör bir taraftan kısa bir va'de içinde getirdiği ve emniyet içinde kazandırıcı ticarî yatırımlar peşinde koşa duruken öbür yandan da dolayısıyla kendisi için de zararlı gizli işsizlikleri gidermeğe yarayacak uzun vadeli, bekleyici, fakat sonunda iş hacmi, istihdam imkânları ile birlikte bütün istihsal faktörlerini tatmin vasıtalarını yaratacak, *Tanrı'nın kendi "kul"ndan beklediği gerçek iktisadî fayda ve kıymetler yaratma fazilerini gösterecek teşebbüslere de atılmalıdır.* Bu bakımdan D.P.T. Heyetinin Erzurum'un ayağına kadar gelerek % 70 formülünden bahsetmesini Doğu'ya, Doğu'lu müteşebbüslere yönelen Devlet ilgisinin belirtisi olarak karşılıyor ve bekliyoruz. II. Plânın tatbikatının başladığı 1968 den itibaren Erzurum Kongresi'nin 50. yılında olsun bu bekleyişin boşa çıkmaması lâzımdır.

Mamafih, Doğu Bölgesi Merkezinde II. Plânın tasarladığı geniş yardım, yalnız çevrenin değil, bütün yurdun iş adamları için bir *Bildiri* ma-

63) Bk. "Hür Söz" Gazetesi, Erzurum : 22.8.1968.

hiyetindedir. Bu ve buna benzer yardım beyanları bu bakımdan memleket bütünündeki Hususî Sektörü vazifeye dâvet sayılmalıdır.

Devlet'e, 1933-1934'ün I. Plânını hatırlatır, radikal bir Devletçiliğin Doğu'ya yöneltilmesine işaret ederken 1968 de D.P.T. Heyetinin Erzurum'a ilettiği bir nevi karma iktisat politikası hakkında menfi ve ümitsiz bir düşünceye sahip olduğumuz sanılmasın. Aksine "ilk sür'at ve hız" ın Devletçe ele alınmasını, gerek Doğu'nun mevcut Sermaye ve Teşebbüs güçlerini Batı'ya "fırar" etmemesi, üstelik nisbeten gelişmiş bölgelerden de Doğu'ya sermaye ve teşebbüs akınına zemin hazırlaması için Devlet'e terbiyevî bir vazife yüklemeye düşünüyörüz. Kaldı ki, Doğu'nun "tabiat"ı ve taşıdığı iktisadî potansiyel Devlet'e de, hususî sektöre de bu "tabiat"ı istismar edecek imkânlar göstermektedir.

Son bir mülâhaza olarak az zamanda Şehirleşen Doğu beldelerini, bu arada şehirleşen Erzurum'u gerçek bir şehirleşme sahası yapmak için sanayileşmenin yegâne olmasa bile mühim bir faktör olduğunu kabul etmek lâzımdır. Başlıca 10 gecekondulu şehir kategorisine giren Erzurum'u, sayısı beşi geçemeyen, mahdut işçi çalıştıran, yerli veya gecekondulu halkını hizmet sektörünün sefalet hayatı içinde yaşatan bir belde, tamamiyle Devletçi veya Devlet ve Hususî Sektör karması, yahut müstakil Hususî Sektörcü kanallarla sınırlanmalı, istihdam imkânları artırılmalıdır.

Şüphesiz Doğu'yu da içine alacak olan bu ümit verici beyanlara, bilhassa Erzurum T. ve S.O. toplantısına katılan tüccar tabakası içinde dalgalanma, bir derlenme hareketi vücade getirecektir. Her ne kadar bir mahallî gazete D.P.T. Müsteşar ve Erkânının Erzurum'dan ayrılırken memnûn intiba'larla ayrıldıklarına işaret ediyor, "Devlet Plânlama Heyeti gitti ve Erzurum Tüccarının Yatırım yapmaması çok gördü" başlığı altındaki satırlarla bu intiba'ları belirtmek istiyor ise de bu kanaate erken varıldığı düşünülebilir. Hususî Sektör de şu veya bu teşebbüs adımlarının atılmasını bekleye duruken bu sektörün "fert" olarak değil, teşkilatlanmış bir zümre halinde harekete geçmesini, hattâ geçirilmesini temine çalışmalıdır. Gerek mahallî (yâni başta Erzurum olmak üzere Doğu'nun T. ve S.O. ları), gerek Türkiye çapındaki tüccar, sanayici teşkilât (yâni T.T.O., S.O. ve T.B.), hususî sektör içinde kollektif bir davranış yaratmağı millî ve terbiyevî bir vazife olarak gözönünde bulundurmalıdır⁶⁴.

64) Bu hususta Türkiye'ye mahsus bir Batı - Doğu alâkasını yaratma, daha açık bir ifade ile nisbeten gelişmiş bölgelerin sermaye ve teşebbüs gücü mensuplarının dikkatlerini Türk Ekonomisinin bütünü nâmına Doğu'ya

Doğu kalkınması problemi bugün bizi unumiyetle memleket ekonomisi karşısında takınılan tavrın tarihçesine sevketmektedir. İzmir'de 1923 de toplanan Millî İktisat Kongresinden 10, 1927 de tedvin olunan Teşvik-i Sanayi Kanunundan 6 sene sonra artık "bekleme" nin nasıl faydasız olduğunu, İktisadî Devletçilik denen bir davranışa lüzum görüldüğünü biliyoruz. Bu davranışın niçin 1933 den sonra Doğu'yu da gözönüne almadığını bir tarafa bırakarak aynı davranışı yeniden bilhassa Doğu'yu hedef edinmek üzere ele almak zarureti vardır. Bu takdirde muhtelif memleketlerin — meselâ İtalya'nın — belli bir bölgesi için hazırlanan Bölge Plânlamaları listesine "Türkiye Doğu Plânlaması" misalini ilâve etmek lâzımdır. "Erzurum Kongresi" nin 50. senesini anarken vakit geçirmeden bu misali işlemeğe başlarsak bir başka bahiste işaret ettiğimiz "Mukavele" nin şartlarına da uyulmuş olacaktır:

"Devletle Doğu, bilhassa Devlet'in temellerinin atıldığı belde (Türkistan - i Kebir) den (Türkistan-i Sagû) e geçen yolun, bekçiliğini yapan Serhat şehri ve çevresi arasında mevcut zimnî bir Mukavelenin şartları arasında gizli bulunmaktadır⁶⁵".

Bu zimnî mukavelenin açık şeklini 1919 daki Erzurum Kongresine riyaset eden Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 de memleketin öbür ucundaki bir başka Kongreyi açarken söylediği sözlerde gizlenmiş görüyoruz. 1919 da *Siyasî Millî Misak*'ın maddelerini "Albayrak" başmuharriri Süleyman Necati ile birlikte hazırlayan Mustafa Kemal 1923 deki *İktisadî Millî Misak*'ın esasını Erzurum Kongresine bağlamakla yurdun Doğu'ya borçluluğunu da teyit etmektedir:

Efendiler !

Heyet - i aliyenizin bugün akdetmiş olduğu Türkiye İktisat Kongresi çok mühimdir, çok tarihidir. Nasıl ki, Erzurum Kongresi felâket noktasma gelmiş olan bu milleti kurtarmak hususunda Misak-i Millî'nin ve Teşkilât-ı Esasiye Kanununun ilk temel taşlarını tedarik hususunda âmil ve müessir olmuş, müteşebbis olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, tarih - i millî mizde en kıymetli ve yüksek hatırayı ihraz etmiş ise, Kongreniz dahi milletin ve memleketin hayat ve hafas - ı hakikişini temine medar olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını ihraz edüp ortaya koymak suretiyle ta te en büyük nâmı ve çok kıymetli bir hatırayı ihraz edecektir. Bu kadar

çevirme yollarından biri de 19 Vilâyetli Doğu'nun Ticaret ve Sanayi Odaları arasında bir (Bölge Odalar Birliği) nin bir ân önce kurulmasıdır. Bu birlik T.T.O.S.O.T. B. üzerinde aydınlatma ve teşvik, hattâ gerekirse bir nevi Basıkı gücü rolü de oynayabilir

65) Bk. İkinci Fasıl, Sf. 129.

kıymetli ve tarihi Kongrenizi küşad etmek şerefini bana bahsettiğinizden dolayı hasseten arz teşekkür ederim^{ce}.

Bu te'yt karşısında Erzurum şehirleşmesinin şiddetle gerektirdiği sanayileşmeyi plânlama işine Gazi'nin hareket noktası olarak mühimse-diği Erzurum Kongresinin 50. senesinde olsun artık başlamak lâzımdır.

— VI —

Şehirleşme ve Siyasi Şuur Kazanma

Erzurum Şehirleşmesinin sosyolojik belirtileri bunlardan mı ibaret? Hiç şüphesiz hayır! Erzurum Kongresi'ni açan Mustafa Kemal Paşa'nın 1937 de önce Van'da, sonraları Erzurum'da kurulmasını tasarladığı Üniversite nihayet 1958 de kuruldu ve öğretime açıldı. Kongre'nin 50. yılı bu yüksek kültür ve bilgi müessesesinin 10. yılına rastlıyor. Burada *Şehirleşme ve Üniversiteleşme* denebilecek bir belirti var ki bu araştırmada doğrudan doğruya ele alınmamış, yalnız başka belirli ve meseleler vesile-sile sadece arasına işaret konusu olmuştur.

Bundan başka Erzurum Şehirleşmesi içinde tesirleri çok sonraları görülecek bir zirailişme hareketi mevcuttur. Atatürk Üniversitesinin ilk ana şubesi olarak kurulan Ziraat Fakültesinden beklenen asıl hizmet Erzurum'u gerek Vilâyet, gerek alt-bölge olarak geliştirmek, hattâ ziraat sanatlar ve ziraat küçük sanayi yolu ile hakiki ve uzvî endüstriyalizasyona ulaştırmaktı. Ele aldığımız meseleler arasında bu belirtiyeye rastlamayan okuyucunun hayretine araştırıcı da katılmaktadır. Bu iki Şehirleşme belirtisini ve başkalarını bir başka zaman ele almağı düşünüyoruz. Ancak doğrudan doğruya gözönüne almadığımız bir başka belirtiyeye, *Şehirleşme ve Siyasi Şuur Kazanma*'ya bir netice olarak kısaca temas edeceğiz.

Araştırmamız boyunca bir düziye Erzurum Kongresi'ne atıflarda bulunduğ ve 1919 - 1969 arasında Doğu Kalkınması için yapılan veya yapılması gerektiği halde ele alınmayan icraattan bahsettik. III. Fasil'ı kaparken gerek adı geçen KONGRE'den önceki, gerek sonraki birkaç siyasi davranışa yer vermek, bir beldenin şahsiyet ve hüviyetini anlamak bakımından uygun olsa gerektir. Bunlardan bazılarına, bilinenlerin tekrarı olmakla beraber işaret edebiliriz:

I — Selçukoğulları Devletinin kuruluşuna 1071 in arkası sıra zemin hazırlayan Saltukoğulları İmparatorluğun ilk temelini merkezi Erzurum:

olan bu bölgede atmışlardır. Kümbet'leri ve tarihi eserleri Erzurum mahalleleri arasında dağılmış olan bu devir kollektif hafızada canlı olarak yaşamaktadır.

2 — Roma ve Bizansın *Teodosyopolis*'ine vurulan Türklük damgası, aradaki fetret devirlerinin tahribatına mukavemet eylemiş, Yavuz'ların ve Kanunî'lerin İmparatorluğu boyunca Türklük kalesi olarak devam etmiştir.

3 — Erzurum, bir çevre olarak değil, daha ziyade bir belde olarak tarihi boyunca daima bir siyasî hüviyet taşımıştır. Bu uyanıklığın yakın belirtileri arasında haksız vergi konmasına karşı olan memnuniyetsizliği bilhassa dikkati çekmektedir⁶⁷.

4 — Türkistan'lardan sonra Türkiye'ye yönelen *İslavizm*, 1828, 1877 ve 1918 lerden ve beldeden itibaren geriye dönmüştür. Çok geç de olsa nihayet *Aziziye* Tabyesine dikilen âbide üzerindeki şu satırlar bu dönüşlerden birinin hatırasını taşımaktadır:

**Bu gelinlik genç kızlar, ihtiyar erkekler ve nineler kendi namusları
ve Türk milletinin şan ve şerefi için saldırdılar, döğüş-
tüler ve öldüler. Şimdi Türk milletinin kalbinde
yaşıyorlar — 1877.**

5 — Erzurum'un 1908 öncesi siyasî tarihi, kruuluş sahneleri Avrupa'ya kadar uzanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha sonra Teşebbüs - ü Şahsî ve Adem - i Merkezîyet cereyanı ile sıkı surette alâkah görülüyor. Yalnız gizli fikir hareketi olarak değil, hareket ve fiiliyatta da bu fikirlere in'ikâsları vardır. Bununla 1908 den iki yıl kadar önceki *Siyasî Hürriyet Hareketi*'ni kastedtiğimiz şüphesizdir⁶⁷. Başlayan, fakat yarım kalan, bazı muharrirlerce "Manastır ve Selânik Hareketinden önce Erzurum İhtilâl Hareketi" diye anılan ve bir muharrire göre "Az kaldı, Erzurum Selânik'in yerini alacaktı" dedirten bu hadise, İmparatorluk sınırları dışında çıkan bir Türkçe gazete'ye o devrin haberleşme imkânları ile derhal in'ikâs etmiş ve bir destan konusu olmuştur. Memleket dışında hürriyet uğrunda mücadele eden o devrin münevverlerinden Abdullah Cevdet'in

66) Bk. A. Gündüz Ökçün: Türkiye İktisat Kongresi, 1966, Ankara S.B.F: Yayımı, Sf: 256:

67) Bk Z. F.: Vergiler ve ihtilâller, "Vergi ve resimler dergisi", 1945, İzmir, S. 5. Bu makalede işaret edilen ihtilâl belirtisini bertaraf eden ferman Erzurum'da Lala Paşa Camii'nin giriş kapısı üzerine hâkedilmiştir. Erzurum Tarihine ait literatürde bu tarihî hadise hakkında zengin bilgiler vardır.

yazdığı ve “Vatan Neşidesi” başlığını taşıyan bu destanı, memleket dışındaki gazeteden aşağıya naklediyoruz⁶⁸.

*Niyyetimiz alınmazda gel, oku
Bakışlarımızda bak var mı korku?
Gözümüzde ne rüya, ne uyku
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Mazlumların aldık intikamını,
Yüce ettik dadaşlığın namını
Kırdık zalimlerin ihtişamını
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Erzurum’lu kahbe değil, erkektir.
Mazlûm ölmek, zalim ölmek demektir,
Her şey yalansa Hak mutlak gerçektir,
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Ahdimize yemin ettik, el tuttuk,
Zalimlerin damarını kuruttuk,
Yeter oldu, zehir yedik, kan yuttuk
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Hak yerini bulsun, adalet gülsün
Düşkünlerin zincirleri sökülsün,
Vatan için yaş değil, kan dökülsün
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Hep arslandır geçkinimiz, balamız
Akıl verdi, yeter bize Mevlâmız,
Yardımcımız yumruğumuz, palamız
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

*Koca bir millet zindana tıkulmaz!
Biz ayakta iken vatan yıkılmaz!
Gördük ki zalimler Hak’dan sıklamaz,
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar...*

Bu Hürriyet Hareketinin İstibdat idaresince nasıl bastırıldığı, Erzurumla ilgili Tarihi eserlerde görülebilir. Bununla beraber hâdisenin etraflı izahı henüz yapılmamış olup araştırmacısını beklemektedir.

68) Bk. “Yeni Fikir” Gazetesi. Mısır, 1906 (Bu nüshada Erzurum Hürriyet Hareketi hakkında bilgi verilmektedir).

6 — 1916 İstilasına tekaddüm eden devrede Abdülkerim Paşa Ordusunun imdadına koşan bir Halk Milis teşkilâtı bu belde de hazırlanmış ve Halk - Ordu işbirliğine nümune teşkil eylemiştir.

7 — 12 Mart'ı takip eden aylarda Erzurum Bâb-ı Âli'nin bir Vilâyetidir. Bu Vilâyet, Erzurum'a kadar sokulan Müttefik Devletleri temsil eden İngiltere'nin şüpheli davranışlarını gözetleme imkânına sahip değildir. İmparatorluk anarşi içindedir. Fakat mill' uzviyetin hassas bazı noktaları harekete geçmiştir. Bunların başında çekilen Rus Ordularının vâris olarak bıraktıkları Ermeniler, 12 Mart 1918'e takaddüm eden aylarda Doğu'nun Erzurum bölgesinde yapacaklarını zalimce yapmışlardı. Fakat Türkiye'de asırlardan beri faydalandıkları hürriyetlere karşı XIX. asrın kapitalist ve emperyalist Avrupa'sınca kıskırtılmışlar, 1914 Harbinde içten ve dıştan memleket bütünlüğünü parçalamağa çalışmışlardı. 12 Mart 1918 den sonra da Erzurum'un ve Kars'ın biraz ötesinde silâhlar elde bekliyorlardı. Çevre halkı 3. Orduyu bir şeyler bekleyenlere karşı harekete geçmiş görmek istiyordu. 24 Nisan 1919 da Erzurum'a gelen Kâzım Karabekir Paşa, alttan gelen bu tazyikin mânâsını anlamakta, tazyikin daha çok kuvvetlenip "Teşkilâatlanma" sını beklemekte, hattâ bunu Osmanlı Hükûmeti ile galip ve Emperyalist Devletler arasındaki münasebetlerin müsaadesi nisbetinde desteklemektedir..

12 Mart 1918 le 12 Mart 1919 arasında geçen bir yılın, Erzurum'a ait olupbitenlerinin tasviri henüz çizilmemiştir. Fakat Kars ötesinde ve Erzurum içinde Vilâyet çevresinde yeni bir uyanışın belirtileri yok değildir. Kuruluşun Birinci Yıldönümü aynı zamanda yeni uyanışın teşkilâatlanma hareketinin de başlangıcıdır.

8 — Bundan on yıl kadar önce tanınmış Alman Türkiyatçısı ve sosyoloğu Prof. G. Jaschke, mağlup Türkiye'nin 1919 da Galip Devletlere ve onların temsilcisi Yunanistan'a karşı giriştiği mücadeleye ait bir araştırma neşretmişti. Mücadelenin siyasî merkezi olarak Erzurum'da başlaması ona göre bir tesadüf eseri olmayıp sosyolojik illetleri aydınlatılabilecek bir hadisedir. Aydınlatma, herşeyden önce bizi bir kronoloji'i yazmağa sevketmektedir⁷⁰ :

1) İmparatorluk devrinin tanınmış Valilerinden olup en son Valilik yaptığı Irak'tan işgal altındaki İstanbula dönen Şair ve Müteferrik

70) Biz bu kronolojiyi Eski Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu'nun "Millî Mücadelede Erzurum" kitabı ile Prof. Jäschke'nin araştırmasından faydalanarak yapıyoruz. Bk. G. Jäschke Geschichte des Kampfes der Türkei. 1957 (N. d. I., Leiden, 1957, N. 1-2).

شرقی آناتولی مدافعه حقوق جمعیتی

ارضروم

۷- آغستوس-۱۳۳۵

شرقی آناتولی ولایاتی ارضروم قونفرسی بیاتنامه سیدر .

مبارک عهدینین متعاقب کتید کجه آرناں عهد شکنانه معاملات و ازیمیر، آنطالیه، آطنه و حوالیسیه کبی اتسام، مہمہ مالکوزک زلفلا اشغالی و آیدین ولایتده ایقاع ایدیلان تحملوزیونان ہجاسی وارنیلرک قفقاسہ داخلندہ حدودلر مزہ قدر دایانان قتل عام وامحای اسلام سیاستلہ استیلا حاضرقلاری و قرمد کتر ساحلندہ بوتوس خیالی تحقق ایتیزمک غایہ سیلہ حاضرقلر یاپیلرسی و صرف بومقصدلہ روسیہ ساحلر تدن آقین آقین مہاجر نامی آلتندہ کلن یانجی روملرکو بومیانندہ مسلمہ اشقیای چتہ لرنیک سوق و جلب ایدلمسی کبی حادثات قارشوسندہ مقدس وطنک اتقسام و اتحلال تہلکہ سنی کورہن ملتزمہ ہین برارادہ ملیہیہ استناد ایتیمان حکومت مرکزہ مزک بو آلام و فجامہ چارہ ساز اولہ میہ جتنہ امثال مشنومہ مسیلہ قانع و برجوق مؤثرات حتنندہ احتمال کہ دہا آلیم وغیر قابل ہضم و قبول مقرراندہ سرفرو ایدہ جکندن تمامیلہ اندیشناک بوتلیور . بآ علیہ ککذینی اذ یقین اذ خونین تہلکہ لرقارشوسندہ کورن شرقی آناتولی ولایاتک مقدساتی بالذات محافظہ غایہ سیلہ ہر طرفدن وجدان ملی دن دوغمش جمعیتلرک اشتراکیکلہ اخیراً منعقد اولان ارضروم قونفرسی ۷- آغستوس سنہ ۳۵ اریختندہ مساعیتہ ختام و یرمزک بلطفہ تعالی بروجہ آتی مقرراتی اتخاذا بندی :

۱- طربزون ولایتی و جاپنک ستجاغیلہ ولایات شرقیہ نامنی طاشیان ارضروم ، سیواس ، دیار بکر، معمورہ العزیز ، وان ، تلبس ولایاتی و بوساحہ داخلندہ کبی الویہ مستقلہ ہیچ برسبب و بہانہ ایلہ یکدیگرندن وجامعہ عثمانیہ دن آبرلق امکانی تصور ایدلمیان برکلدر . سعادت و فلاکتدہ اشتراک نامی قبول و مقدراتی حتنندہ عین مقصدی ہدف اتخاذا ایلر . بوساحہ دہ باباایان بالجملہ عناصر اسلامیہ یکدیگریند قارشی مقابل بر حس فداکاری ایلہ مشحون ووضعت عرقیہ واجتماعیہ لرنہ رعایتکار اوز قارداشدرلر .

۲- عثمانلی وطنک تمامیتی و استقلال ملیہ مزک تأمین و مقام سلطنت و خلاقک مصونیتی اچون قوای ملیہیہ عامل و ارادہ ملیہیہ حاکم قیلمق اساسدر .

۳- ہر درلو اشغال و ہداخلہ ، روملق وارہنیک تشکیلی غایہ سنہ مطوفو تلتی ایدیلدجکندن متحنآ مدافعہ و مقاومت اساسی قبول ایدلمشدر . حاکمیت سیاسیہ و موازۃ اجتماعیہی محفل اولہ حق صورتدہ عناصر خرتیانیہ یگی برطاقم امتیازات اعطاسی قبول ایدلمہ یجکندر .

۴- حکومت مرکزہ ننگ برتضیق دولی قارشوسندہ بورالری ترک و اہمال اضطرار بندہ قالماسی احتمالک کورہ مقام خلافت و سلطنتہ مر بوطیتی و موجودیت و حقوق ملیہیہ کافل تدابیر و مقررات اتخاذا اولنمشدر .

۵- وطنمزدہ اوتہن بری برالکدہ یشادینمز عناصر غیر مسلمہ لک قوانین دولت عثمانیہ ایلہ مؤید حقوق مکتسبہ لرنہ تماییلہ رعایتکارزہ مال و جان و عرضارنیک مصونیتی ذاتاً مقتضیات دینیہ و عتقانتہ ملیہ و اساسات قانونیہ مزدن اولمخلہ بواساس قونفرہ مزک قناعت عمومیہ سیلہ دہ تأیید اولنمشدر .

٦ - دول انتلافیهجه متارگه نك امضا اولدیغی ٣٠ تشرین اول سنه ٣٤ تاریخنده کی حدوددن داخلنده قالان وهر منطقه سنده اولدیغی کبی شرقی اناتولی ولایتلارنده ده اکثریت قاهره یی اسلاملر تشکیل ایدن وحرثی ،اقتصادی تقوی مسلمانلره عائد بولنان ویکدیگرندن غیر قابل انفکاک اوز قارداش اولان دین و عرفداشلر مزله مسکون ممالکیمزک مقاسمه سی نظر به سندن بالکلیه صرف نظرله موجودیت مزه ،حقوق تاریخیه ،عرقیه و دینی مزه رعایت ایدلمه سزوبونلره مغایر تشبثلرک ترویج اولونمه سینه وبوصورتله تامایله حق و عدله مستند برقراره انتظار اولونور .

٧ - ملت مز انسانیه ،عصری غایه لری تبجیل و فنی ،صناعی و اقتصادی حال و احتیاج مز ی تقدیر ایدر . بئاعلیه دولت و ملت مزک داخلی و خارجی استقلالی و وطن مزک تامایسی محفوظ قالق شرطیله آلتجی ماده ده مصرخ حدود داخلنده ملیت اساسلرینه رعایت کار و مملکت مزه قارشئ استیلا املی بسله میان هر هانکی دولتک فنی ،صناعی ،اقتصادی معاوضتی مهنویتله قارشیلار زو بوشرا ئط عادلانه و انسانیه یی معنوی بر صلحک ده عاجلا تقزری سلامت بشر و سکون عالم نامه اخص آمال ملیه مزدر .

٨ - صمئلرک کندی مقدراتی بالذات تعیین ایتدیکی بوتاریخی دورده حکومت مر کزیه مزک ده اراده ملیه به تابع اولماسی ضرور ایدر . چونکه : اراده ملیه به غیر مستند هر هانکی بر هیث حکومتک عندی و شخصی مقرراتی ملتجه مطاع اولمه قدن بشقه خار جاده معتبر اولمده یی و اوله میه جنی شمدی به قدر مسبور افعال بو نتایج ایله ثابت اولمدر . بئاعلیه ملتک ایچنده بولندیغی حال ضجرت و اندیشه دن قور تولمق چاره لری نه بالذات توسلنه حاجت قالمادن حکومت مر کزیه مزک مجلس ملی یی همان و بلافاغانه آن طوبولاماسی وبوصورتله مقدرات مات و مملکت حقنده اتخاذ ایله به چکی بالجمله مقرراتی مجلس ملیک مر اقبه سنه عرض ایتمه سی همچور ایدر .

٩ - وطن مزک معروض قالدیغی آلام و حادثات ایله و تمامه عین مقصدله و چندان ملیدن دوغان جمعیتلرک اتحاد و اتقاقندن حاصل اولان کتله عومیه بو کره (شرقی اناتولی مدافعہ حقوق جمعیتی) عنوانیله توسیم اولنمشدر . اشبو جمعیت هر در او فرقه جلیق جریانلر قدن کلیاً عار ایدر . بالجمله اسلام و طندائیلر ، جمعیتک اعضای طبیعه سندنر .

١٥ - قونفره طرفندن منتخب بر (هیث تمثیلیه) قبول و کویلر دن بالاعتبار ولایات مرا کزینه قدر بوجود تشکیلات ملیه توحید و تأیید اولونمشدر .

قونفره هییتی

23.7.1919 : 7.8.1919 arasında toplanan I. Erzurum Kongresinde varılan kararları halka bildiren beyanname
Beyannamenin ihtiva ettiği 10 madde konu ile ilgili eserler de tahlil ve izah olunmuştur

(Bu Beyanname Kongrenin son günü belde ve çevre halkına dağıtılmış olup ...)

Diyarbakirli Süleyman Nazif Bey, 4.12.1918 de Doğu Türkiyesine mensup bazı münevverlerle İstanbul'da bir toplantı düzenliyor. Nenitecede "Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti" kurulmuştur

2) Süleyman Nazif'in plânında merkezi İstanbul'da bulunan "Cemiyet" in Erzurum Şubesini kurmağa 4.12.1918 İstanbul toplantısına katılan Erzurumlu Dursunbeyzade Cevat Bey memur edilmiştir.

3) Erzurum'a giden Cevat Bey, Şube'yi teşkil etmiş, resmî muamele 10.3.1919 da ikmal edilmiş, Erzurum Şubesi faaliyete başlamıştır.

4) Şube önce Vilâyet çevresinden gelecek mümessillerle 17.6.1919 da bir Vilâyet Kongresi hazırlamış, delegeler döndükleri kazalarda Gönüllü Teşkilâtları kurulmuştur. Şube bundan sonra İstanbul'daki Umumî merkezin ruhuna ve adındaki şümûle uygun bir ikinci Kongre yapma kararı ile sona ermiştir.

4.12.1918 ile 17.6.1919 arasındaki yedi ay esnasında Vilâyet içinde hazırlanmış I. Erzurum Kongresi ile yapılacak II. Erzurum Kongresini gerekli kılan bir takım vak'alar cereyan etmektedir.

a — Memleket dışında :

1) Memleket dışında 8.1.1918 de ilân edilen Wilson prensiplerine rağmen Paris Sulh Konferansı XIX. asrın eseri olan "İmparatorluğun. Taksimi" plânını çiziyor. Bu arada Türkiye Doğusunda tampon bir siyasî kuruluş vücade getiriyor : Ermenistan !

2) Bu Konferansa Mağlup Osmanlı Devleti Sadr - ı A'zamı iştirak ediyor, ve tampon Devletin teessüsüne yardımcı Muhtariyete riza gösteriyor.

3) Paris Konferansında Ermeni menfaatlerini temsil eden ve müttefiklerden iltifat gören Aharonyan ile Nobar, galip Devletler kanalı ile Osmanlı Başvekiline Türkiye Ermenistanını kabul ettiriyorlar.

4) Müttefikler, hedeflerini gerçekleştirecek bir askerî hareket için Yunanistan'ı kullanıyor ve 15.5.-919 da İzmir'in işgali faciası vukua geliyor.

b — Memleket içinde :

1) 3. Ordu kumandanlığına Kâzım Karabekir Paşa 15.4.1919 da gönderiliyor.

, 2) I. Erzurum Kongresi İstanbul'u düşündürmeğe başlıyor ve Dahiliye Nezareti Erzurum Vilâyetine şu Emirnameyi gönderiyor: "Hak tanınmayan gasıp ve gaddarca vuku bulan işgallerden — ki bununla İzmir işgaline işaret ediliyor — ne kadar teessür duyulursa duyulsun, Osmanlı Hükûmeti bu sıralarda harbe tutuşamaz. Çünkü bugün varlığını ancak siyasetle müdafaa edebilecek vaziyettedir. Muhitinizin ikaz edilmesi..."

3) Osmanlı Hükûmeti tarafından 3. Orduya bir Müfettiş gönderiliyor: *Mustafa Kemal Paşa*. 19.5.1919 la 3.7.1919 arasında 17.6.1919 un I. Kongresine hakim ve kollektif güven duyguları ile örülü siyasî psikoloji, İstanbul Hükûmetine karşı gelme hareketini takviye ediyor. Mustafa Kemal'in Erzurum'a geldiği 3 Temmuz 1919 la Kongre'nin açıldığı 23 Temmuz 1919 arasındaki 20 gün esnasında Doğu Vilâyetleri temsilcilerinin katılacakları II. Erzurum Kongresi hazırlığı ikmal olunuyor ve Kongre Ordu hizmetinden istifa etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın riyaseti altında toplanıyor.

4) Hâlâ "müsbet ve semereli teşebbüsât" için Paris Konferansında bulunan Damât Ferid'in Vekili Şeyh - ül İslâm Mustafa Sabri'nin riyasetinde toplanan Osmanlı Kabinesi 12 Temmuz 1919 tarihli ve "Müdafaa-ya tasaddi ile mesele çıkarılmaması" nı emreden kararı Erzurum Vilâyetine bildirilirken 24 Temmuz 1919 da Osmanlı Hükûmeti, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın Kâzım Karabekir'e "Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tevkifleri emri" geliyor.

Erzurum Kongresinin bundan sonraki cereyan tarzını, bir suretini neşrettiğimiz kararlarımızın izah ve tahlilini Kongre tarihçisine bırakarak Şehirleşmesini, bunun belirtilerini araştırdığımız beldenin niçin yeni Türkiye'nin ilk doğuş hareketine sahne olduğu noktasında duralım. Bunun illiyetini önce zikri geçen şehrin jeopolitik vaziyeti hazırlamıştır. Erzurum'u XIX. asırda 3 defa istilâ eden komşu Devlet her üçüncü de içeriden bir yardımcı bulmuştur. Bu yardımcı unsur şimdi Rusya Ermenistan'ında Türkiye Ermenistanı olduğunu zannettiği Türkiye Doğusuna musallat olma gayretleri içindedir. Paris Konferansında Osmanlı Sadr-ı A'zamı ile beraber bulunuyor ve "Rıza"sını almış görünüyor! Tahayyül edilen Ermenistan Merkezi için Prof. Jäschke'yi dinleyelim ve vardığı hükmün üzerinde duralım: "I. Dünya Harbi sonunda Türkiye mirasına konanlar arasında Aharonyan ve Nobar, Erzurum'u Ermenistan Merkezi olarak seçmişlerdir. Türk mukavemetinin burada doğması âdeta Türkler için mecburiyet olmuştur." Esasen bu seçim, geçen asır boyunca Rusya'nın güttüğü istilâları

gerektiren siyasî ihtiraslarla birleşmektedir. Batının Bulgaristan'ı ile Doğu'nun Ermenistan'ını bu bakımdan aynı emperyalizm çizgisi üzerinde düşünenler gerçeğe tercüman olmaktadır. Toynbee'nin Sivas'a, sonra da Ankara'ya intikal ettiğini söylediği "Erzurum Kongresi Ruhu" da bu şartlar altında doğmamış mıdır?

5 — Fakat 7. Ağustos. 1919 da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin işi bitmiş değildir. Erzurum Kongresinin Sivasa ve Ankaraya intikal eden tatbikat ve icraati devam ededursun, Erzurum, Türkiye bekcisi olarak henüz huzura kavuşmuş değildir. Zira Erzurum ötesinde eski iç düşman, şimdi dış düşman olarak ayaktadır. Garp cephesinde Avrupa emperyalizmi ile kapitalizminin âleti olan Türkiye ve Yunanistan *Rum*'unu bertaraf etmek için Şark cephesinin tehlikesiz bir duruma ulaşması zarureti vardır. Bu zaruret, mühaceretten yeni dönen perişan ve yoksul, fakat tarihî vazifesinin şuurunu hiç bir zaman kaybetmemiş belde ve çevre halkının ruhunda gergin bir heyecan yaratmakta, bu heyecan Ordu ile paylaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşanın 7-Ağustos-1919 akşamı Kongre kararları ile Sivasa, daha sonra Ankaraya gitmesinden sonra huzursuz halk Kâzım Karabekir Paşa ile münasebetlerini *Cemiyet* vasıtası ile idame etmektedir. Nihayet bir suretini burada neşrettiğimiz çok kısa bir *Beyanname*, I. Erzurum Kongresinin I. Yıldönümüne yakın günlerde, Halk-Ordu birliğinin vesikası mahiyetindedir. Ancak bu müşterek hareket sayesinde Rusya Ermenistanının kalbgâhı vurulmuş, bu suretle Garp cephesinin de takviyesi ve zaferin elde edilmiş imkânları nasıl olmuştur.

6 — Birinci Dünya Harbinden önceki 1908-1914 arası Erzurum'da bütün memleket şâmil siysî parti ikiliği, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf mücadelesi kendi ölçüsünde mevcut olup bir müddet beldenin gazeteciliğinde de iki siyasî görüş yaşatılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü ve dış düşmanların elde kalabilen Yurdun dört köşesine saldırışları karşısında doğacak yeni Türkiye'nin temelinin atıldığı Erzurum bundan tam 50 yıl önceki Kongresi ile Türk siyasî tarihinin ağırlık merkezini teşkil etmiştir. 1919 dan sonraki 1923-1946 arası tek partili devrede, 1946-1950, 1950-1960 ve nihayet 1960-1965, devrelerinin Erzurum'undaki siyasî halkefkârı ve politik davranışlar ancak memleket bütününe ait siyasî *Behavior*'lara dayalı monografinin konusu olabilir. Böyle bir araştırmanın son bahsini teşkil edecek 1965 seçimlerinde iki büyük, üç küçük siyasî partinin durumlarını aşağıdaki rakamlarla tesbit etmeği kâfi görüyoruz.

بیاننامه

فداکار ارضروملیلر !

امید و خالجانله بکله بن شرفلی کون کلدی . باشنده هنر
 و فاکار قوماندانلار دینی حالده محترم اوردومز بزی وظیفه
 دعوت ایدیور . بو یورده آنه لر کسه ن ، یاورولر
 درضا یان ، معبدلر یاقان شرقک الی و وجدانی قانلی ارمنیلرینه
 حدود قاپولریمز قاپاق و تا بو یوک تورانک اوزاق بو جاغدن
 کلرک ارمنستانده انتقامز آلان دین وقان قارداشلریمزه آل
 اوزاتاق اوزره حدودده بکله بن اوردومزک صفلرینی دولدیرمق
 همیشه وطن بورجی ، الله بوزجیدر .

دونک شهید آنه لری ، بو کونک معصوم یتیم لری بزدن
 بو شرفلی وظیفه نک ایفاسنی بکله یور .

بناء علیه محترم قوماندانلارک (هایدی سلاح باشنه !)

دیهن دعوتنه بر آن اول اجابت اینده لم حق رهبریمز تا کری
 یاردیمزدر .

مدافعه حقوق جمعیتی ارضروم

هیئت مرکزی سی

۱۱ جزیران سنه ۳۶ آل بایراق مطبعه سی یوجه یورد

Erzurum Vilâyeti, 14 kazasından 1965 seçimine 180. 820 rey ile katılmış, bu sayı merkezde ve kazalarda beş parti arasında şu şekilde paylaşılmıştır :

1965 SEÇİMİNDE ERZURUM'DA BEŞ SİYASİ PARTİNİN ALDIĞI REYLER

Kaza	AP	CHP	CKMP	MP	YTP
Erzurum	27.031	9.424	902	2.886	488
Pasinler	8.667	1.620	311	721	183
Aşkale	6.419	4.023	292	759	205
Tortum	9.049	1.923	262	721	183
Narman	3.049	1.754	—	569	216
Karayazı	3.605	2.488	149	1.257	461
Horasan	7.697	3.271	224	889	255
Oltu	5.425	2.552	360	382	188
İspir	8.608	4.471	441	851	569
Hınıs	2.537	4.056	329	1.856	4.027
Şenkaya	4.116	3.065	525	442	303
Tekman	3.667	1.300	179	586	364
Olur	2.950	1.855	174	201	271
Çat	3.068	1.477	146	1.152	286

Seçim neticesinde 5 AP den, 2 CHP den Milletvekili seçilmiş, *Ulusal Artık* kaidesine göre açık kalan iki Mebusluktan biri MP ve ötekisi YTP ne isabet etmiştir.

Erzurum Kongresi'nin 50. yıldönümüne rastlayan 23.7.1969 dan iki ay sonra Türkiye'de umumî seçime gidilecektir. Aradan geçen devre de 1965 siyasi partilerin dış durumunda herhangi bir değişiklik yoktur. Siyasi partilerimizin cedvelinde görülen yedi partinin ikisi Erzurum için bahis konusu değildir : *B.P.*, *T.İ.P.* Bu takdirde seçim savaşı yalnız 1965 durumunda adları görülen altı parti — ki bunlardan biri G. P. sini yavru-
lanmış, birinin adında değişiklik olmuş, 1965 in CKMP si, 1969 da MHP.
ne çevrilmiştir — arasında cereyan edecektir. Herhangi bir tahminde bu-
tunmağa veya herhangi bir temayülün belirtilmesine lüzum görmeden sa-
dece seçecek ve seçilecek olanların dikkatlerini 1919 da Doğu Serhat Bel-
desinde şahlanan Millî Birlik ruhuna, bu ruhun 1969 da da memleket bü-
tününe yön verecek bir istikamette yönetilmesine çekmek lâzımdır. Hattâ
bu yön ve yönetilme ameliyesinde âdeta Partilerüstü bir millî görüşün şuur
ve vicdanlara hakimiyeti 1969 da bir mânâda 1919 dakinden çok daha kuv-
vetli olmalıdır. Bu lüzum üzerinde derinliğine düşünmek isteyenleri
1919-1921 arasında Erzurum'da çıkmış "Albayrak" Gazetesinin kollek-

siyonlarına göndermeği, 1919 - 1969, arası Türkiyelerini karşılaştırmalarını ısrarla istemeği uygun buluyoruz. Eğer 1969 seçimi Erzurum'dan hangi partiye mensup olursa olsunlar bu idraka ulaşmış şahsiyetleri Parlamento'ya gönderebilirse "Erzurum Kongresi"nin temel düşüncelerine sadık kalmış olacak, "*Kuva-yi Milliyye Ruhu*"nu hazırlayan "*Erzurum Kongresi Ruhu*" nu yaşatmış bulunacaktır⁶⁹.

Tarih boyunca kaderi' tabii ve beşerî amillerin tesiri altında arasıra değişen belde her defasında yeniden şenliğe kavuşmuştur. 1919 - 1969 arasındaki şenlenme ve şehirleşmesi de siyasî şuurunun gerginliği ile paralellik arz ediyor. Erzurum bu yarım asır boyunca kendisinden doğan yeni Türkiye'ye, gördüğü ihmalden dolayı belki serzenişli bir gözle bakıyor. Fakat bu hal, bir şahsiyeti ve hüviyeti olan, şehirleşme temposu ile mütenasip millî ve milliyetçi vasfı da gerginleşen şehrin kendisini daima bir serhat, bir sınır bekçisi olduğu şuurundan bir ân olsun uzaklaştırmamıştır. Türkistan'lardan vaktile Batrya akın eden Türklüğün ilk durağı olan bu Anadolu kenti, bir Bekçi Kartal heybetiyle bütün memleketi her yönden marazî cereyanları karşı gözetlemeğe devam edecektir. Onun sosyal ve ekonomik davaları ile ilgilenme, hakikatte bütün memleketi kucaklayan millî problemlere yönelmeden başka bir şey değildir.

69) Bu "Kolleksiyon"u 1963 de gözden geçiren biri, 37. sayısında Dursunbeyzade Cevat imzasını taşıyan bir makale için şöyle diyordu: "Cevat Dursunoğlu, bu yazısı ile âdetâ Doğu Anadolu mebuslarının her zaman taşımaları gereken vasıflara işaret eder görünmektedir... Bu düşünce bir siyasî doktrin organı olan "Albayrak" ın Türkiye ölçüsünde **modernite'sini** ve aktüel değerini göstermeğe kâfidir" Bk. "Yıllık": İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü Organı, 1963, S. 3-4, Sf. 110. Aynı "Kolleksiyon" un bir başka nüshasında bütün Doğu Anadolu Türklüğünün lisanî ve millî homojenliğini zahirde bozan durum için şöyle deniyor: "...**Esasında bütün Doğu yola, mektebe, aşayışe intizar ediyor. Ecnebi tesiri, şahsî menfaat dolayısıyla iftirak fikirlerini saçanların arkasında hiç bir kimse yoktur.**" İmzasız olan bu yazının "Albayrak" ın iki başyazıcısı — gazete 1919 da "Sermuharrir" yerine "başyazıcı" ifadesini kullanıyor — ndan biri (Süleyman Necati) veya diğeri (Müştaq Sıtkı) tarafından yazılmış olduğuna hükmedilmektedir. Bk. "Albayrak" Gazetesi, Erzurum, S. 40. : 20.10.1335, (1919)...